श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैः प्रणीतः

भेदविद्याविलासः

सम्पादकः

डा. शङ्करनारायण अडिगः

प्रकाशनम्

पूर्णप्रज्ञसंशोधनट्रस्ट्

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्,

बेङ्गलूरु - ५६००२८

२०१८

श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैः प्रणीतः

भेदविद्याविलासः

सम्पादकः

डा. शङ्करनारायण अडिगः

प्रकाशनम्

पूर्णप्रज्ञसंशोधनट्रस्ट्

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्,

बेङ्गलूरु - ५६००२८

२०१८

श्रीविश्वेशतीर्थग्रन्थमाला - २०

श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैः प्रणीतः

भेदविद्याविलासः

ISBN No. : 978-93-81275-32-0

सम्पादकः - डा. शङ्करनारायण अडिगः

प्रकाशनम् - पूर्णप्रज्ञसंशोधनट्रस्ट्
पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

पत्राणि : ३२ + ११२

प्रथममुद्रणम् : २०१८

मुद्रितपुस्तकसङ्ख्या : ५००

मूल्यम् : १२० रूप्यकाणि

मुद्रणम् : पवन प्रिंटर्स्, बेङ्गलूरु

BHĒDAVIDYĀVILĀSAḤ

of Śri Vijayīndratīrtha Swamiji

Edited by:

Dr. Shankaranarayana Adiga

Published by:

Poornaprajna Samshodhana Trust

Poornaprajna Samshodhana Mandiram,
Poornaprajna Vidyapeetha,
Bengaluru - 560028

2018

Sri Vishveshatirtha Granthamala - 20

BHĒDAVIDYĀVILĀSAḤ

of Sri Vijayīndratīrtha Swamiji

ISBN No. : 978-93-81275-32-0

Edited by : Dr. Shankaranarayana Adiga

Published by : Poornaprajna Samshodhana Trust
Poornaprajna Samshodhana Mandiram
Poornaprajna Vidyapitha,
Katriguppa Main Road, Bangalore- 28

First Edition : 2018

Copies : 500

Pages : 32 + 112

Price : Rs. 120

Printed by : Pavan Printers, Bengaluru

अनुग्रहसन्देशः

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणैः चतुरधिकशतग्रन्थप्रणयनेन प्रथित-विभवैः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैः प्रणीतं भेदविद्याविलासाख्य-प्रबन्धरत्नं विदुषां करकमलयोः समर्पयितुं मोमुद्यते नश्चेतः । न्यायामृतामोद-युक्तिरत्नाकर-चन्द्रिकोदाहृतन्यायमालादिप्रौढप्रबन्ध-प्रणयनेन विद्वज्जनाराधितकमनीयचरणाः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः मोक्षोपयोगिजीवेशभेदज्ञानप्रसाधनं ग्रन्थमिमं विरचय्य महान्तमुपकारं व्यधुरित्यत्र न सन्देहगन्धः ।

अत्र चत्वारि प्रकरणानि विद्यन्ते । आदिमप्रकरणे तत्त्ववादिभिः समर्थ्यमानः पञ्चविधोऽपि भेदः न प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध इत्याशङ्कामनूद्य भेदस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वं निपुणतरं प्रपञ्चितम् । प्रसङ्गसङ्गत्या मनस इन्द्रियत्वं प्रामाण्यं च पराकुर्वताम् अद्वैतवादिनां प्रक्रियाऽत्र विमृष्टा । तथाहि अद्वैतिनां वचनम्-

‘प्रमाणसहकारित्वाद् विषयस्याप्यभावतः ।
न प्रमाणं मनोऽस्माकं प्रमादेराश्रयत्वतः ।।’ इति ।

श्रीमद्भागवतमहाभारतादिप्रमाणवचनोदाहरणपुरस्सरं मनस इन्द्रियत्वं प्रामाण्यं च विस्तरेणात्र समर्थितम् । अयमत्र सिद्धान्तसारः-

‘फलभेदाद् पुराणादाविन्द्रियव्यवहारतः ।
मन इन्द्रियमस्माकं राद्धान्ते नयनादिवत् ।।’ इति ।

द्वितीये प्रकरणे जीवेश्वरभेदनिराकरणपराण्यनुमानान्यनूद्य अनुमानेनापि भेदः समर्थितः । तृतीये प्रकरणे ‘तत्त्वमसि’, ‘अहं

ब्रह्मास्मि', 'द्वासुपर्णा', 'योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिश्रुतयः कथञ्चिदपि नाद्वैते तात्पर्यवत्यः, अपितु भेदपरा एवेति सविमर्शं समर्थितम् ।

चतुर्थे प्रकरणे भेदः दुर्निरूपः, मायिकः, भेदपक्षेऽनवस्थादयो दोषा अपरिहार्याः, भेदपक्षे सम्बन्धादीनां निरूपणं दुश्शकम्, भेदः किं धर्मिस्वरूपभूतो न वा ? स पृथक्त्वादिरूपो वा ? इत्यादिनैकविधशङ्का अनूद्य भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वं प्रमाणसिद्धत्वममायिकत्वं च सप्रमाणं निरूपितम् ।

ग्रन्थरत्नमिदं मोक्षसाधनीभूतभेदज्ञानजननायात्यन्तमुपकारीति निश्प्रचम् । यद्यप्ययं प्रबन्धः बहोः कालात् प्राक् परिमळप्रकाशन-मन्दिरद्वारा, अधुना श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठद्वारा च प्राकाश्यं नीतः । प्राक्तनं प्रकाशनं समभिनन्द्य मातृकासाहाय्येन समुचितप्रमाण-टिप्पण्याद्युल्लेखपुरस्सरं प्रकाशितस्यास्य ग्रन्थस्य नावीन्यमपि सानन्द-मुल्लिखामः । अस्मदीयपूर्णप्रज्ञसंशोधनट्रस्ट्संस्थया प्रकाश्यमानस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणार्थं समुचितवित्तप्रदानेन साह्यं विहितवतोः हरिगुरु-सेवारतयोः श्रीमतीशुभा-श्रीरङ्गनाथदम्पत्योः अस्मदाराध्यः मध्वहृदय-वल्लभः श्रीकृष्णः शं तनोत्विति साभिमानमाशीर्भिस्तावनुगृह्णीमः ।

ग्रन्थस्यास्य शोधनेन शास्त्रसेवां विहितवतेऽस्मत्प्रियच्छात्राय अडिगोपाह्वाय शङ्करनारायणाय विदुषे अस्मदाराध्यः श्रीकृष्णः ज्ञानाभिवर्धनेन समनुगृह्णातु, अविच्छिन्नां च शास्त्रसेवां चानेन स्वीकरोत्विति सम्प्रार्थ्य आशीर्भिरभिनन्दामहे ।

इति श्रीमन्नारायणस्मृतयः

श्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादाः

Director's Note

Sri Vijayeendratirtha Swamiji (1514-1595 AD) of Sri Raghavendra Matha lineage is creative contributor of Shad-darshanas (Six systems of Indian Philosophies). He is author of 104 texts. 'Chaturadhika-shata-grantharatna-praneta'.

The present text concentrating to review to the arguments placed in Bheda-dhikkara of Sri Nrusimhashrami. Four chapters are here.

First chapter is proving/supporting the Bheda (difference between Jiva (Self) and God (Brahman)) doctrine established in Dvaita philosophy. Few authors of Advaita are not considered validity (Pramanya) of mind. Here Sri Swamiji examined theories of Advaitins and established the validity of mind. He also clearly states that difference between Jiva-Jada-Paramatma, totally five categories of difference is known/recorded by our conscience (Sakshi).

In the second chapter proves the Beda concept on the basis of inference (Anumana). The third chapter is devoted to an examination of Shruti (sacred texts) the celebrated monustic texts 'Tattvamasi', 'Aham Brahmasmi', 'Dvasuparna', Yo anyam devatamupaste' etc., citations discussed at lengthe and the conclusion is established that the doctrine of difference is supported by secrete scriptures.

Fourth and final chapter is devoted to answer the objections raised by Sri Harsha author of Khandana-khanda-khadya. The Bhedavidyavilasa of Sri Vijayeendratirtha established the doctrine of five categories of Bheda are natural, reals and eternal. The Bedavidyavilasa was published by Nanjanagudu Parimala Grantha Prakashana Mandira in 1945. Recently it is published by Sri Raghavendra Matha. Present edition is based on readings of three manuscripts and useful notes. I hope this edition will be useful scholars and students of the Indian philosophy.

The source of inspiration behind this useful venture is our founder H.H. Sri Sri Vishveshatirtha Swamiji. To him we owe all we have and all we shall have. How can we repay him for his support and encouragement except through our gratitude and Pranamas !

Dr. Shankaranarayana Adiga, learned scholar of Nyaya & Vedanta has critically edited the text with the help of three manuscripts. He took special pain in fixation of correct texts and added notes and valuable introduction. I pray God, to bestow Dr. Adiga to continue the activity of unpublished and valuable manuscripts' publication in future

I express my gratitude to Smt. Shubha and Sri Ranganatha, who supported our publication activities by providing sufficient finanical help. I also record their

kind help rendered in our previous seminar activities and publication activities.

I thank M/s. Lavanya Mudrana who have printed neatly in a short span of time. I hope they extend the same co-operation in future also.

Dr. A V Nagasampige
Director

प्रस्तावना

इह खलु समग्रे वैरिञ्चे प्रपञ्चे सकलोऽपि लोकः 'सुखमेव मे स्यात्, दुःखं मनागपि माभूत्' इति सकलानिष्टनिवृत्तिपूर्वकसुखप्राप्तिलक्षणं मोक्षं कामयते । स च मोक्षः सकलजीवजडात्मकात् प्रपञ्चात् परमार्थतोऽत्यन्तभिन्नतया निखिलगुणपूर्णतया निरस्तसमस्तदोषतया च भगवतो यथार्थज्ञानाद् भवतीत्याघोषयति भगवती श्रुतिः ।

'तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' (तै.आ. ३.१२) इति ।

तादृशदुःखप्रहाणसाधनभगवज्ज्ञानार्थमेव वेदानां प्रवृत्तिरिति च श्रूयते -

'अदुःखमितरत् सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ।
तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते ।।' इति ।

कालान्तरे कलिकालतः निगमार्थनिर्णयविधुराणां सज्जनानां हितं कर्तुकामैश्चतुर्मुखपञ्चमुखादिवृन्दारकैरभ्यर्थितो भगवान् नारायणो व्यासत्वेनावतीर्य वेदार्थनिर्णायकानि ब्रह्मसूत्राणि चकार ।

ब्रह्मसूत्राणामावश्यकता

ब्रह्मसूत्रसहकृतेनैव वेदेन तत्त्वज्ञानं जायते । केषुचिद् वेदवाक्येषु आपाततः परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं प्रतीयते । क्वचित् वेदवाक्येभ्यः संशयः, विपरीतज्ञानं च जायते । तत्र सर्वत्र श्रुत्यर्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकब्रह्मसूत्रसाहाय्येन तत्त्वनिर्णयः

सम्पाद्यते । ब्रह्म= वेदः, तस्य सूत्राणि तदर्थनिर्णायकसूत्राणि ब्रह्मसूत्राणि भवन्ति । अथवा, ब्रह्म= वेदप्रतिपाद्यं परब्रह्म । तस्य सूत्राणि तत्स्वरूपनिर्णायकाणि सूत्राणि ब्रह्मसूत्राणीत्यर्थः ।

सूत्रारूढसिद्धान्तस्यैव विश्वमान्यता । भारतीयदार्शनिकप्रपञ्चे तु भगवद्गीतायाः, उपनिषदां, ब्रह्मसूत्राणां भाष्यकर्तैव भवति स्वसमय-व्यवस्थापकः। इतोऽन्यथा तस्य दर्शनस्य जगन्मान्यता न सिद्ध्यति । अतः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यैरपि ब्रह्मसूत्रेषु, उपनिषत्सु, पुराणेतिहासादिग्रन्थेषु श्रीवेदव्यासाभिमतवैदिकतत्त्ववादसिद्धान्तः स्वीयसर्वमूलग्रन्थद्वारा न्यरूपि । द्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापकानां श्रीमध्वाचार्याणां (क्रिस्ताब्द - १२००-१२८०) बहोः कालादनन्तरं श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः महाराष्ट्रप्रदेशे सोलापुरमण्डलान्तर्गते मङ्गलवेडग्रामे जज्ञिरे । एतेषां कालः क्रिस्तीय १३६५ वर्षादारभ्य १३८८ वर्षावधिकः । एते महाभागाः श्रीमदानन्दतीर्थेभ्यः चतुर्थेभ्योऽक्षोभ्यतीर्थेभ्यः पारिव्राज्यम् अध्यात्मविद्यां चाधिगम्य श्रीमदाचार्यकृतानामष्टादशग्रन्थानां टीकामारचयामासुः ; 'टीकाकृत्पादाः' इति बिरुदाङ्किताः बभूवुः ।

तदनन्तरं द्वैतसिद्धान्ते परवादिभिरारोपितान् दोषाभासान् परिजिहीर्षया प्रह्लादनामा देवश्रेष्ठः व्यासतीर्थनाम्ना भुवि अवतीर्य चन्द्रिका-न्यायामृतादिग्रन्थप्रवरान् विरचय्यामितयुक्तिनिकरैः परपक्ष-खण्डनेन द्वैतसिद्धान्तं स्थापयामास । श्रीमद्व्यासतीर्थश्रीमच्चरणाः टिप्पणीग्रन्थान् अपूर्ववादग्रन्थान् स्वतन्त्रकृतीश्च व्यरीरचन् । तदनन्तरग्रन्थकर्तृषु विशिष्टस्थानभाजः त्रयो यतिशेखराः प्रख्याताः ।

ते एव श्रीवादिराजतीर्थाः, श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः, श्रीरघूत्तमतीर्था इति । एतेषु श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः (क्रिस्ताब्द १५१४-१५९५) द्वैतसिद्धान्त-शास्त्रकारेषु अग्रगण्याः स्वीयानितरसाधारणवैदुष्येण चतुरधिक-शताधिकग्रन्थान् विरचय्य मध्वसिद्धान्तवृक्षे पुष्पविकासनिमित्तभूता अभूवन् इति श्रीगुरुगुणस्तवने श्रीवादीन्द्रतीर्थानां प्रशंसापात्रभूताः सन्ति -

'व्यासेन व्युप्तबीजः श्रुतिभुवि भगवत्पादलब्धाङ्कुरश्रीः
प्रत्नैरीषत्प्रभिन्नोऽजनि जयमुनिना सम्यगुद्भिन्नशाखः ।
मौनीशव्यासराजादुदितकिसलयः **पुष्पितोऽयं जयीन्द्राद्**
अद्य श्रीराघवेन्द्राद् विलसति फलितो मध्वसिद्धान्तशाखी ॥'

(गुरुगुणस्तवनम् , ३७) इति ।

भेदविद्याविलासाख्यप्रकृतग्रन्थकर्तारः श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः पूर्वाश्रमे विठ्ठलाचार्य इति सुगृहीतनामधेयाः स्वाश्रमगुरूणां श्रीव्यासतीर्थगुरुचरणानां सकाशात् पारिव्राज्यं विद्यां चाधिजग्मुः । श्रीविष्णुतीर्था इति नामधेयं च प्रापुः । अनन्तरं च श्रीराघवेन्द्रमठ-परम्पराया आधारभूतानां श्रीविबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां पीठमलङ्कृतवद्भ्यः श्रीसुरेन्द्रतीर्थश्रीपादेभ्यः श्रीव्यासतीर्थश्रीपादैः तत्पीठोत्तराधिकारित्वेन समर्पिताः सन्तः श्रीविजयीन्द्रतीर्था इति तैः कृतसुनामान्तरा अभूवन् । श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः श्रीहंसनामकपरमात्मप्राप्तं श्रीविबुधेन्द्र-तीर्थपीठमलङ्कृत्य चतुरधिकशतग्रन्थान् रचयामासुः । चतुःषष्टिविद्यासु निपुणा एते परवादिनो वादेऽजयन्, स्वयशः दिग्दिगन्तेषु विस्तारयामासुः । तथा चोक्तं श्रीवादीन्द्रतीर्थैः-

'चातुर्यैकाकृतिर्यच्चतुरधिकशतग्रन्थरत्नप्रणेता
धूतारातिप्रबन्धः स्फुटविदितचतुःषष्टिविद्याविशेषः ।
सोऽयं नः श्रीसुरेन्द्रव्रतिवरतनयोऽद्वैतशैवासहिष्णुः
पुष्णातु श्रीजयीन्द्रस्त्रिभुवनविदितस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥'

(गुरुगुणस्तवनम् ८) इति ।

अन्यैरसाध्यं कार्यमेतैः साधितम्; यत् चतुरधिकशतग्रन्थप्रणयनम् । बुधा एतैर्महामहिमोपेतैः पूर्वमीमांसायां, व्याकरणे, न्यायशास्त्रे, वेदान्तशास्त्रे च विरचितान् ग्रन्थान् श्रोतुम् अध्येतुं वा वर्षशतेनापि न पारयन्ति । यदि एषां ग्रन्थानामाख्याः समाख्याति तर्हि स पण्डित इति विद्वन्मण्डल्यां परिगण्येतेति वदन्ति नारायणाचार्याः -

'वाक्ये पदे पादविलोचनोक्तौ व्यासीयशास्त्रे च कृतान् प्रबन्धान् ।
आस्तां बुधः श्रोतुमशेषमेषाम् आख्याः समाख्याद् यदि पण्डितोऽसौ ॥'

(श्रीराघवेन्द्रविजयः २.२२) इति ।

श्रीमद्विजीयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां चतुरधिकशतग्रन्थेषु केचनोपलब्धाः प्रकाशिताश्च, केचनाप्रकाशिताः, केचनानुपलब्धाः । तेषां विवरणमेवमस्ति -

सूत्रप्रस्थानग्रन्थाः -

१. ओङ्कारवादार्थः
२. तत्त्वमाणिक्यपेटिका
३. ब्रह्मसूत्राधिकरणमाला
४. ब्रह्मसूत्रन्यायसङ्ग्रहः
५. सूत्रार्थसङ्ग्रहः
६. अनुव्याख्यानटिप्पणी
७. न्यायसुधाव्याख्याबिन्दुः
८. अणुभाष्यव्याख्या

९. न्यायविवरणटीका
१०. अधिकरणरत्नमाला
११. नयपञ्चकमाला
१२. (मध्वतन्त्र)नयमञ्जरी
१३. न्यायमुकुरः
१४. न्यायमौक्तिकमाला

श्रुति-उपनिषत्प्रस्थानग्रन्थाः -

१५. ऋग्भाष्यटिप्पणी
१६. ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकाटिप्पणी
१७. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्या
१८. केनोपनिषद्भाष्यव्याख्या
१९. ऐतरेयोपनिषद्भाष्यव्याख्या
२०. षट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकाटिप्पणी
२१. काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्या
२२. मुण्डकोपनिषद्भाष्यव्याख्या
२३. माण्डूक्योपनिषद्भाष्यव्याख्या
२४. छान्दोग्योपनिषद्भाष्यव्याख्या
२५. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यव्याख्या
२६. श्रुतितत्त्वप्रकाशिका
२७. श्रुत्यर्थसारः
२८. श्रुतितात्पर्यकौमुदी
२९. द्वासुपर्णा इत्यादीनां भेदपरत्वसमर्थनम्

गीताप्रस्थानग्रन्थाः -

३०. गीताक्षरार्थः
३१. गीताभाष्यप्रमेयदीपिकाव्याख्या
३२. गीतातात्पर्यन्यायदीपिकाव्याख्यानम्

प्रकरणग्रन्थटिप्पण्यः

३३. प्रमाणलक्षणटीकाटिप्पणी　３४. कथालक्षणटीकाटिप्पणी
३५. तत्त्वसङ्ख्यानटीकाटिप्पणी　३६. तत्त्वविवेकटीकाटिप्पणी
३७. उपाधिखण्डनटीकाटिप्पणी　३८. मायावादखण्डनटीकाटिप्पणी
३९. मिथ्यात्वानुमानखण्डनटीकाटिप्पणी
४०. विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकाटिप्पणी
४१. तत्त्वोद्योतटीकाटिप्पणी　४२. कर्मनिर्णयटीकाटिप्पणी
४३. प्रमाणपद्धतिव्याख्या

व्यासत्रयटिप्पण्यः -

४४. युक्तिरत्नाकरः (तर्कताण्डवव्याख्या)
४५. तात्पर्यचन्द्रिकाव्याख्या
४६. तात्पर्यचन्द्रिकाभूषणम्
४७. चन्द्रिकोदाहृतन्यायमाला (चन्द्रिकोदाहृतन्यायविवरणम्)
४८. तात्पर्यचन्द्रिकाकुचोद्यपरिहारः
४९. न्यायामृतामोदः　५०. न्यायामृतमध्यमामोदः
५१. न्यायामृतगुर्वामोदः
५२. न्यायामृतोदाहृतजैमिनीयन्यायमाला
५३. न्यायामृतकण्टकोद्धारः

स्वतन्त्रग्रन्थाः -

५४. पदार्थसङ्ग्रहः　५५. नारायणशब्दार्थनिर्वचनम्
५६. चक्रमीमांसा　५७. पञ्चसंस्कारदीपिका

५८. सिद्धान्तसारासारविवेचनम्
५९. वाग्वैखरी
६०. वादमालिका
६१. मीमांसानयकौमुदी
६२. पिष्टपशुमीमांसा
६३. भेदचिन्तामणिः
६४. भेदप्रभा
६५. भेदसञ्जिविनी
६६. भेदागमसुधाकरः
६७. भेदकुसुमाञ्जलिः
६८. मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः
६९. विरोधोद्धारः
७०. विष्णुपारम्यम्

खण्डनग्रन्थाः -

७१. परतत्त्वप्रकाशिका
७२. सन्मार्गदीपिका
७३. प्रणवदर्पणखण्डनम्
७४. उपसंहारविजयः
७५. अद्वैतशिक्षा
७६. भेदविद्याविलासः
७७. भट्टोजिकुट्टनम्
७८. मध्वतन्त्रमुखभूषणम्
७९. मध्वाध्वकण्टकोद्धारः
८०. लिङ्गमूलान्वेषणविचारः
८१. शैवसर्वस्वखण्डनम्
८२. श्रवणविधिविलासः
८३. चित्रमीमांसाखण्डनम्
८४. अप्पय्यकपोलचपेटिका
८५. कुचोद्यकुठारः
८६. तुरीयशिवखण्डनम्
८७. आनन्दतारतम्यवादार्थः

स्तोत्राणि -

८८. श्रीनृसिंहाष्टकम्
८९. विष्णुस्तुतिव्याख्यानम्
९०. दुरितापहारस्तोत्रम्
९१. श्रीश्रीपादराजाष्टकम्
९२. श्रीव्यासराजस्तोत्रम्

काव्यानि -

९३. श्रीव्यासराजविजयः
९४. सुभद्राधनञ्जयः
९५. व्यासराजाभ्युदयः
९६. उभयग्रस्तराहूदयः

परमतसङ्ग्रहग्रन्थाः -

९७. न्यायाध्वदीपिका
९८. श्रीरामानुजमतरीत्या सूत्रार्थः

श्रीमद्भिः श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादैर्विरचितेषु चतुरधिकशताधिकेषु ग्रन्थेषु भेदविद्याविलासरूपो ग्रन्थप्रवरो नृसिंहाश्रममुनिप्रणीतस्य 'भेदधिक्कारः' इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य खण्डनरूपः । ग्रन्थेऽस्मिन् सव्याख्यानभेदधिक्कारग्रन्थस्थवाक्यान्यनूद्य सम्यग् विमृष्टानि । भेदविद्याविलासेऽस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः परिच्छेदाः सन्ति । प्रत्यक्ष-परिच्छेदः, अनुमानपरिच्छेदः, श्रुतिपरिच्छेदः भेदस्वरूपमिति येषु सप्रमाणं भेदस्वरूपं व्यवस्थापितम् ।

प्रत्यक्षपरिच्छेदः

जीवेश्वरयोः वास्तवभेदमङ्गीकुर्वाणान् द्वैतिनः प्रत्यभेदवादिन एवमाक्षिपन्ति - तत्र 'अहम्' इति प्रतीतौ भासमानो यो जडातिरिक्तो जीवः स परमात्मनो न भिद्यते चेतनत्वात् 'तत्त्वमसि' इति वाक्यस्थ-पदार्थत्वाद्वा, ब्रह्मवत् इत्यनुमानेन जीवपरमात्मनोरभेदसिद्ध्या तयोर्वास्तवभेदे प्रमाणं नास्ति । तथाहि- 'जीवपरमात्मनोः भेदे प्रत्यक्षप्रमाणं नास्ति । अनुपलब्धेः । ननु 'नाहमीश्वरः' इत्यादिप्रत्यक्षमेव जीवेश्वरभेदे प्रमाणं भवितुमर्हति । तच्च प्रत्यक्षं न भ्रमः । किन्तु प्रमैव । बाधकाभावात् । इति चेन्न । अत्रायं विचारः

कर्तव्यः । 'नाहमीश्वरः' इति ज्ञानं केन प्रमाणेन जायत इति । न तावदिदं चक्षुरादिजन्यम् । आत्मज्ञानस्य चक्षुराद्यजन्यत्वात् । अथ मनसा जन्यमिदं ज्ञानम् । तस्मात् मन एव जीवेश्वरभेदे प्रमाणं भवितुमर्हतीति चेन्न । प्रमाणान्तरसहकारिणो मनसः प्रमाणत्वायोगात् । तथा चात्रानुमानप्रयोगः -

'मनः न प्रमाणं प्रमाणसहकारित्वादलोकवत्' इति । यच्च प्रमाणभूतं न तत् प्रमाणान्तरसहकारि । यथा चक्षुरादिकम् । अथ मन एव प्रमाणमस्तु । चक्षुरादि तु मनसः सहकारीत्येवाङ्गीक्रियताम् इति तु न शङ्क्यम् । चाक्षुषादिज्ञाने मानसत्वमनुभवविरुद्धम् ।

किञ्च, मनसः प्रमाकरणत्वे तस्य सर्वज्ञानकारणत्वेन तदेव सर्वत्र प्रमाणं स्यात् । चक्षुरादि तु तत्र तत्र आलोकादिवत् सहकारिमात्रमिति ज्ञानसामान्यस्य मनःकारणकत्वापत्त्या मानसत्वापत्तिर्दोषः । तस्मात् मनः प्रमाणमिति नाङ्गीकर्तुं शक्यते । एवं चेदमत्राऽयातम् । 'नाहमीश्वरः' इति ज्ञानस्य क्लृप्तकारणाभावाद् भ्रान्तित्वं निश्चीयते ।

अत्रायं सिद्धान्तः -

अस्ति तावत् सर्वेषाम् 'अहं सुखी' इति सुखदुःखाद्यनुभवः । तस्य च क्लृप्तं चक्षुरादि न कारणम् । किन्तु मनसैवायमनुभवः जायते । एवं च सुखाद्युपलब्धौ मनसः करणत्वं क्लृप्तम् । तथा च सुखाद्यनुभवे मनस एव प्रमाणत्वे 'नाहमीश्वरः' इति जीवेश्वरभेदविषयकप्रत्यक्षमपि मनःप्रमाणकमिति सिद्ध्यति । न च अतीन्द्रियेश्वरभेदः कथं प्रत्यक्षग्राह्यो भवितुमर्हति प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति शङ्क्यम् ।

अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिप्रत्यक्षस्याकारणत्वात् । अस्मदादीनां 'नाहं पिशाचः' इति प्रत्यक्षानुभवस्य सत्त्वात् । किन्तु प्रतियोगिज्ञानमात्रं तन्त्रम् । तच्चेश्वरज्ञानं शास्त्रादितः जातं सर्वेषामस्ति ।

मनसः प्रामाण्यसमर्थनम्

यदुक्तं चाक्षुषादिज्ञाने जनयितव्ये चक्षुरादीनां प्रमाणानां मनसः सहकारित्वेन मनसोऽप्रामाण्यम् । यथा रूपादिसाक्षात्कारे जनयितव्ये चक्षुस्सहकारिण आलोकस्य प्रामाण्यं नास्तीति तदयुक्तम् । रूपादि-साक्षात्कारे सहकारिण आलोकस्य प्रमाणत्वाभावेऽपि वह्न्यनुमानस्थले आलोकविशेषस्य धूमस्येव अनुमितिरूपप्रमाजनकत्वदर्शनेन व्यभिचारात् ।

अथ येन रूपेण यस्य प्रमाणान्तरत्वं न तेन रूपेण तस्य प्रमाणान्तरसहकारित्वम् । आलोकविशेषस्य तु वह्निव्याप्यत्वादिरूपेण वह्न्यनुमापकत्वरूपप्रमाणान्तरत्वम्, आलोकत्वेन रूपेण चक्षुरादि-प्रमाणसहकारित्वमिति भेदो वर्तत इति चेत् समं प्रकृतेऽपि । इन्द्रियत्वेन मनसः 'नाहमीश्वरः' इत्यादिप्रमाकरणत्वं, मनस्त्वेन रूपेण चक्षुरादिप्रमाणान्तरसहकारित्वाङ्गीकारेणाऽलोकादिवन्मनसः प्रमाण-त्वोपपत्तेः ।

किञ्च 'मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिः' (प्रमाणलक्षणम्, पृ. १३१) इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादैः स्मृतिलक्षणं न्यरूरुपि । सा च स्मृतिः द्वैतसम्प्रदाये केवलप्रमाणम् । तत्करणं च मनः प्रत्यक्षप्रमाणं भवितुमर्हति । नेन्द्रियमात्रम् । मनसश्च स्मरणजनने उद्बुद्धसंस्कार एव

सन्निकर्षः । एवं च मनसः स्मरणं प्रति यथा इन्द्रियत्वेन करणत्वं तथा 'नाहमीश्वरः' इत्यादिप्रत्यक्षं प्रति मन एव इन्द्रियत्वेन करणं भवति । तथा च जीवानुयोगिकेश्वरप्रतियोगिकभेदे प्रत्यक्षं प्रमाणमस्तीति सिद्धम् ।

अथ मनस इन्द्रियत्वमेव नास्ति तस्याभौतिकत्वादिति चेन्न । मनस इन्द्रियत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । तथा च प्रमाणानि -

'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि' (भ.गी. १०.२२)

'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥' (भ.गी. १३.६)

इति गीतायां भगवान् इन्द्रियपरिगणनदशायां मनोऽपि सञ्जग्राह । अमरकोशकारोऽपि -

'कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम्' (अ.को. १.५.८)

इति ज्ञानेन्द्रियमध्ये मनः समगृह्णात् ।

तस्मादिदमत्र सुसम्पन्नम् । यत् ज्ञानसामान्यं प्रति मनस्त्वेन, प्रत्यक्षज्ञानं प्रति इन्द्रियत्वेन सुखादिसाक्षात्कारं प्रति प्रमाणान्तरासहकृतमनस्त्वेन मनः कारणमिति हेतोः मनसः स्वातन्त्र्येणापरोक्षज्ञानजनकत्वं दृष्टपूर्वम् ।

न चेन्द्रियत्वेन मनसो जनकत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । मनस इन्द्रियत्वाभावे मनोजन्यसुखादिज्ञाने साक्षात्कारत्वं न स्यात् ।

न च सुखादिसाक्षात्कारस्य साक्षिरूपतया मनोजन्यत्वाभावेऽपि साक्षात्कारत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । सुखादिसाक्षात्कारस्योत्पाद-विनाशानुभवेन मनोजन्यत्वसिद्धेः ।

एवम्प्रकारेण मनसः प्रमाकरणत्वसिद्ध्या तेन भेदग्रहो जायत इति सिद्धम् । मनसा जीवानुयोगिकेश्वरप्रतियोगिकभेदग्रहे मनःसम्बद्ध-विशेषणतैव सन्निकर्षः । यत इन्द्रियेणाभावग्रहे इन्द्रियसम्बद्ध-विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वाभ्युपगमात् ।

वस्तुतस्तु सुखादिसाक्षात्कारो न मनोजन्यः । किन्तु साक्षिरूप एव । सुखाद्यनुभवस्योत्पादविनाशप्रतीतिस्तु सुखाद्युत्पादविनाश-विषयकत्वोपपत्तेः, अनुभवरूपविशेषस्य तु नित्यसाक्षिरूपत्व-मबाधितमेव भवति । अथ भेदोऽपि साक्षिविषय एव स्यात् कुतस्तद्ग्रहे मनःप्रामाण्यपर्यन्तानुधावनमिति चेत् न कापि हानिरस्माकम् । तावताऽपि भेदस्य प्रत्यक्षत्वानपगमेन इष्टसिद्धेः ।

न चैवं मनसो भेदादिरूपपृथग्विषयाभावात् प्रमाकरणत्वमेव न स्यादिति शङ्क्यम् । मोक्षसाधनीभूतपरमात्मसाक्षात्कारस्य मनसैव जायमानत्वेन तत्प्रामाण्योपपत्तेः । तत्रापि 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' (बृ.उ. ४.४.१९) इत्यादिश्रुतयः प्रमाणानि सन्ति । न च, परमात्मा 'यन्मनसा न मनुते' (के.उ. १.६) इत्यादिश्रुत्या मनोऽगोचरत्वेनोक्तः कथं मानससाक्षात्कारविषयो भवितुमर्हतीति शङ्क्यम् । तच्छ्रुत्युक्त-निषेधस्य साकल्येन मनोऽगोचरत्वपरत्वेन अनवहितमनोऽ-गम्यत्वार्थकत्वेन वा विरोधाभावात् । अत एव ' दृश्यते त्वग्र्यया

बुद्ध्या' (कठ.उ. ३.१२) इति भगवतोऽग्र्यबुद्धिजन्यसाक्षात्कार-विषयत्वोक्तिः सूपपद्यते ।

एवं च जीवानुयोगिकेश्वरप्रतियोगिकभेदे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सिद्धम् । तथैव जीवप्रतियोगिकेश्वरधर्मिको भेदोऽपि प्रत्यक्ष एव । तस्यास्मदादिप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि भगवत्प्रत्यक्षविषयत्वात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' (भ.गी. १५.१५) इति भगवद्वचनेनैव तस्य स्वानुयोगिकजीवप्रतियोगिकभेदप्रत्यक्षमस्तीति ज्ञायते । अतस्तत्र तद्वचनमेव प्रमाणम् । एवं जीवानामन्योन्यभेदेऽपि 'नाहं देवदत्तः' इत्यादिप्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

एवमत्र परिच्छेदे जीवेश्वरभेदे मानसं प्रत्यक्षप्रमाणमुपापादि । प्रसङ्गात् योग्यानुपलब्धेर्निर्वचनासम्भवशङ्कानिरसनपूर्वकं योग्यानुपलब्धेः निर्वचनम्, 'नाहमीश्वरः' इति प्रतीयमानस्य भेदस्यौपाधिकत्व-निरासपूर्वकं स्वाभाविकत्वसमर्थनम् इत्यादिविषया विद्वज्जनाप्याय-मानशैल्या दुर्वारामितयुक्तिनिकरैः श्रीश्रीविजयीन्द्रश्रीपादैः उपापादिषत ।

अनुमानपरिच्छेदः

द्वितीयेऽनुमानपरिच्छेदे जीवेश्वरभेदेऽनुमानप्रमाणमुदाहृतम् । तथा हि- जडातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानोऽर्थो ब्रह्मधर्मिकभेदप्रतियोगी, तत्प्रतियोगिभेदवान् वा परिच्छिन्नत्वादसर्वज्ञत्वाद्वा घटवद् इति अस्यानुमानस्य सिद्धसाधनत्वव्याप्यत्वासिद्ध्यप्रयोजकत्वादिदोषान् आशङ्क्य, व्यावहारिकभेदमादाय सिद्धसाधनत्वेऽतिप्रसक्तिः, बाधादेरुच्छेदापत्तिश्च स्यादित्यादिप्रकारेण तान् दोषान् व्युदस्य

जीवेश्वरभेदस्य आनुमानिकत्वं व्यवास्थापि । अत्र प्रदर्शिताः केचनानुमानप्रयोगाः -

१. जीवेश्वरभेदः पारमार्थिकः, अनिषेध्यत्वेन प्रमाविषयकत्वात् ब्रह्मवत् । न च 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ.उ. ३.७.२३) इत्यादिश्रुत्या जीवेश्वरभेदनिषेधेनास्यानुमानस्य बाधो दोषः स्यादिति शङ्क्यम् । तस्याः श्रुतेरीश्वरसमानद्रष्ट्रन्तरनिषेधप्रतिपादकत्वेन बाधासिद्धेः ।

२. जीवो न ब्रह्माभिन्नः परिच्छिन्नत्वाद् घटवत् इत्यनुमानेनाभेदाभावसिद्धौ भेदसिद्धिः निष्प्रत्यूहा ।

एवमेव जीवानां परस्परभेदेऽनुमानं प्रमाणमस्ति ।

'देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मप्रतियोगिकानौपाधिकभेदवान् तद्दुःखाननु-सन्धातृत्वात् घटवत्' न चात्राप्रयोजकत्वं शङ्क्यम् । विपक्षे हेतूच्छित्तिरूपबाधकसद्भावात् ।

अथवा चैत्रो मैत्रप्रतियोगिकतात्त्विकभेदवान् तदनुभूतसर्वाननु-भवितृत्वात् घटवत् । इत्यादिप्रयोगाः जीव-जीवभेदे द्रष्टव्याः ।

श्रुतिपरिच्छेदः

तृतीये श्रुतिपरिच्छेदे भेदस्य निगमवेद्यत्वं समर्थितम् । तत्र प्रथमत इमाः शङ्का उद्भाविताः । आदौ जीवेश्वरभेदस्य 'नाहमीश्वरः' इति प्रत्यक्षवेद्यत्वप्रतिपादनेन न भेदे श्रुतेस्तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यम् । श्रुतेश्च भेदे तात्पर्याभावे तत्र प्रामाण्यं न सिद्ध्यति ।

तात्पर्यविषयीभूतार्थ एव शब्दस्य प्रामाण्यादिति शङ्का प्रादर्शि । शङ्कायाश्चस्याः, निरुपाधिकात्मभेदस्य प्रत्यक्षाप्राप्ततया श्रुतेस्तत्र तात्पर्योपपादनद्वारा समाधिः प्रतिविहिता ।

अपरेयं शङ्का - भेदज्ञानस्यानवद्यपुमर्थसाधकत्वाभावाच्च न श्रुतेर्भेदपरत्वम् । प्रत्युत ''उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' (तै. ३.२.७), 'मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (कठ. ४.१०) इति भेदज्ञानादनर्थप्राप्तिरूपदुष्फलश्रवणाच्च न भेदपरत्वं निगमस्य । किञ्च क्वचन भेदनिन्दा श्रूयते श्रुतौ । 'अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' (बृ.उ. १.४.१०) इति । एवं वेदेनैव भेदस्य निन्दित्वान्न भेदे वेदस्य तात्पर्यम् । तस्माद् भेदे आगमो न प्रमाणम् इतीमाः शङ्का उद्भाविताः ।

तत्रैवं समाधानं प्रतिविहितम् । 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' (श्वेताश्व. १.६), 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-मीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' (श्वेताश्व. ४.७) इत्यादिश्रुत्या, 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ।।' (भ.गी. १५.१९) इत्यादिस्मृत्या च भेदज्ञानेन मोक्षरूपपुरुषार्थसिद्धिश्रवणाद् भेदे श्रुतेस्तात्पर्यं युक्तम् । 'उदरमन्तरं कुरुते' (तै. ३.२.७) इत्यादिश्रुतेर्मिथ्याभूतभेददर्शनपरत्वान्न भेद-निन्दायां तच्छ्रुतेस्तात्पर्यम् । प्रत्युताभेदज्ञानिन एव दुःखिजडा-त्मकत्वप्रतिपादनमुखेन निन्दनादभेदज्ञानस्य पुमर्थसाधकत्वं नास्ति ।

एवं च जीवेश्वरभेदे आगमप्रामाण्यमत्र परिच्छेदे विस्तरेण प्रत्यपादि । एवं जीवानां परस्परं भेदेऽपि श्रुतिः प्रमाणम् । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनाम्' (श्वेताश्व. ६.१३), 'परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' (महाना. ८.१५), 'सदा पश्यन्ति सूरयः' (कठ. ३.९) इत्यादय आगमाः जीव-जीवभेदे प्रमाणानि सन्ति ।

चतुर्थः परिच्छेदः

अस्मिन् परिच्छेदे भेदस्वरूपं निर्वक्तुं न शक्यते । यतः भेदो नाम पृथक्त्वं वा, विभागो वा, वैलक्षण्यं वा अन्योन्याभावो वा वक्तव्यः । एतेषु पक्षेषु अनुपपत्तीः प्रदर्श्य भेदस्वरूपनिराकरणं यदकारि तत्र भेदमात्रस्याप्रामाणिकत्वे भेदप्रतीतिनिवृत्त्यै परमते श्रवणादौ प्रवृत्तिर्न युज्येतेत्यादियुक्त्या भेदस्वरूपं स्थिरीकृतम् ।

'अन्या वाचो विमुञ्चथ' (मुण्ड. २.२.५),'नान्यः पन्थाः' (श्वेताश्व. ३.८), 'नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः' (मुण्ड. १.२.१०), 'इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' (कठ. ५.५), 'चार्थे द्वन्द्वः' (पा.सू. २.२.२९), 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' (भ.गी. १५.१५), 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' (ब्र.सू. १.१.२१) इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रादिप्रमाणैः भेदं प्रसाध्य तस्य धर्मिस्वरूपत्वमपि व्यवास्थापि ।

अस्य भेदविद्याविलासग्रन्थस्य कर्तारः श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीराघवेन्द्रस्वामिपादानामाश्रमगुरूणां श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीपादानां विद्यागुरव आश्रमगुरवश्चासन् । इमे श्रीविजयीन्द्रतीर्था आसेतुहिमाचलं सुक्षेत्राणि चरित्वा चतुरधिकशतग्रन्थान् निर्मायान्ते कुम्भकोण-

क्षेत्रमासादयामासुः । तत्र वेदान्तग्रन्थपाठप्रवचनप्रचारणादिना स्वाश्रमोचितधर्म्यकर्माचरणादिना महान्तं कालं यापयित्वा तत्क्षेत्रं पावयामासुः ।

प्रकृतप्रकाशनं प्रति

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरस्य निदेशकैः डा. ए.वि. नागसम्पिगेमहाभागैः सार्धवर्षात्पूर्वमेतद्ग्रन्थसम्पादनायाहं नियोजितः एतद्ग्रन्थसम्पादनकर्मणि प्रावर्तिषि । ग्रन्थोऽयं १९८५तमे क्रिस्तीये वर्षे नञ्जनगूडु-परिमळग्रन्थप्रकाशनमन्दिरद्वारा मुद्रापितपूर्वः । तत्र ग्रन्थाध्ययनाव-रोधकानि बहूनि क्लेशस्थानान्यासन् । तानि न्यूनीकर्तुमत्र प्रयत्नो विहितः । ग्रन्थे उदाहृतप्रमाणानामाकरान्वेषणमत्र यावच्छक्ति विहितम् । ग्रन्थे प्रतिपादितानां विषयाणां तत्तत्स्थाने शीर्षिकाऽपि प्रदत्ता । यत्र क्वचित् पाठस्य साधुता सम्पादिता सा तत्तत्स्थले एव सूचिता । प्रयत्नमिमं सज्जना स्वाशीर्भिः स्वीकुर्वन्त्विति प्रार्थयतेऽयं गुरुचरणसरोजद्वन्द्वरजोरागी जनः ।

प्रथमतः द्वादशवर्षाणि यावत् सुधान्तवेदान्तग्रन्थान् पाठयित्वा मां शुकवत् शिक्षितवद्भ्यः मम गुरुभ्यः, ऐतिहासिकपञ्चमपर्याय-पीठमधिष्ठितवद्भ्यः **यतिकुलचक्रवर्तिभ्यः** अनन्तश्रीविभूषितेभ्यः परमपूज्येभ्यः **श्रीश्रीविश्वेशतीर्थश्रीमच्चरणेभ्यः** सभक्तिसाष्टाङ्गप्रणामान् समर्पयामि ।

एतद्ग्रन्थसम्पादने मां नियोज्य कालेकाले मार्गदर्शनं कृतवद्भ्यः

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरस्य निदेशकेभ्यः शास्त्रनदीष्णेभ्यः **डा. ए.वि. नागसम्पिगेमहाभागेभ्यः** हार्दिककृतज्ञताकुसुमानि निवेदयामि । यैः एतद्ग्रन्थप्रकाशनार्थं बाह्यवित्तमानायि । ग्रन्थश्चायं प्राकाश्यतां नीतश्च । तेभ्यः डा. ए.वि. नागसम्पिगेमहाभागेभ्यः धन्यवादान् निवेदयामि । तथा मम सुहृद्वर्येभ्यः, उपनिदेशकेभ्यः डा. रङ्गनाथकट्टि-महाभागेभ्योऽन्येभ्य पण्डितमन्मित्रेभ्यश्च धन्यवादान् समर्प्य विरमामि ।

इति सुधीजनविधेयः

डा. शङ्करनारायण अडिगः

विषयानुक्रमणिका

क्र.सं.	विषया	पृ.सं.

प्रत्यक्षपरिच्छेदः

१.	मङ्गलाचरणम्	१
२.	जीवेशभेदे प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम्	२
३.	मनसः करणत्वाभावशङ्का, भेदे मनःप्रामाण्याभावशङ्का	३
४.	मनसः प्रामाण्योपपादनम्	५
५.	मनस इन्द्रियत्वोपपादनम्	५
६.	मनसो भेदेन सह सन्निकर्षाभावापादनम्	८
७.	मनसो भेदेन सह सन्निकर्षोपपादनम्	९
८.	सुखादिसाक्षात्कारस्य साक्षिरूपत्वप्रतिपादनम्	१०
९.	स्मृतिप्रामाण्यसमर्थनम्	११
१०.	योग्यानुपलब्धिदुर्वचत्वशङ्का	१२
११.	योग्यानुपलब्धिनिर्वचनम्	१४
१२.	सहकार्यभावेन जीवपरमात्मभेदानुपलम्भशङ्का	१७
१३.	जीवस्य परिच्छिन्नत्वनिरासशङ्का	१९
१४.	जीवपरमात्मभेदानुपलम्भशङ्कानिरासः	२०
१५.	योग्यानुपलब्धेरिन्द्रियसहकारित्वाभावोपपादनम्	२२
१६.	जीवाणुत्वसमर्थनम्	२४
१७.	जीवब्रह्मभेदस्यौपाधिकत्वशङ्का	२५
१८.	जीवब्रह्मभेदस्य स्वाभाविकत्वोपपादनम्	२६
१९.	जीवब्रह्मभेदस्यौपाधिकत्वनिरासः	२७
२०.	जीवपरमात्मभेदे 'नाहमीश्वरः' इति प्रत्यक्षप्रमाणप्रदर्शनम्	३२

क्र.सं.	विषया	पृ.सं.

अनुमानपरिच्छेदः

२१. जीवब्रह्मभेदेऽनुमानप्रमाणप्रदर्शनम् ३५
२२. जीवेश्वरभेदसाधकानुमाने दोषनिरासः ३५
२३. जीवपरभेदेऽर्थापत्तिप्रमाणोदाहरणम् ३७
२४. जीवानां परस्परभेदेऽनुमानप्रमाणप्रदर्शनम् ३८
२५. औपाधिकभेदे व्यवस्थाऽनुपपत्तिसाधनम् ४०
२६. जीवपरभेदसाधकहेतूनां बाधकोद्धारः ४०
२७. जीवानां निरुपाधिकभेदाभावसाधकानुमाननिरासः ४१

श्रुतिपरिच्छेदः

२८. प्रत्यक्षसिद्धे भेदे श्रुतितात्पर्याभावशङ्का ४४
२९. श्रुतेर्भेदानुवादकत्वेन तत्र तस्यास्तात्पर्योपपादनम् ४५
३०. भेदज्ञानेनानवद्यपुमर्थाभावेन प्रत्युतानर्थहेतुत्वेन च न तत्र श्रुतितात्पर्यमिति शङ्का ४७
३१. भेदज्ञानस्य पुमर्थसाधनत्वसमर्थनम् ४७
३२. 'उदरमन्तरं कुरुते' इत्यादिश्रुतेः मिथ्याभूतभेददर्शनपरत्वेन भेदस्यानिन्दितत्वोपपादनम् ४९
३३. नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यनयोः श्रुत्योः भेदप्रतिषेधकत्वनिराकरणम् ५०
३३. 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतेः जीवेशभेदे तात्पर्याभावशङ्का ५२
३४. 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतिः जीवेशभेदप्रतिपादकत्वे उपक्रमादिविरोधपरिहारः ५३

क्र.सं.	विषया	पृ.सं.

३५. 'द्वा सपर्णा' इत्यादिश्रुतेर्भेदपरत्वे पैङ्गिरहस्यब्राह्मणविरोधपरिहारः' ५५

३६. 'सोऽश्नुते' इत्यादिश्रुत्या पारमार्थिकजीवेशभेदोपपादनम् ५७

३७. 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' 'यदा पश्यः' इति श्रुत्योः जीवेशभेदप्रतिपादकत्वोपपादनम् ५९

३८. अभेदश्रुतीनामभेदपरत्वे बाधकसद्भावेन भेदपरत्वावश्यकता ६०

भेदस्वरूपसमर्थनं नाम चतुर्थः परिच्छेदः

३९. भेदस्वरूपस्य दुर्वचत्वशङ्कापूर्वकं तन्निरासः ६३

४०. भेदस्य मायिकत्वशङ्का तन्निरासश्च ६५

४१. भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वमपि साधु ६७

४२. भेदस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याङ्गीकारे बाधकशङ्का, तत्र परिहारद्वयम् ६८

४३. घटत्वात्यन्ताभाव एव भेद इति मतान्तरनिराकरणम् ६९

४४. 'भूतलं घटो न' इति प्रतीतेरन्योन्याभावविषयकत्वोपपादनम् ७३

४५. अन्योन्याभावत्वस्य अखण्डोपाधित्वसमर्थनम् ७५

४६. इदमिदं नेति प्रतीतेरन्योन्याभावत्वविषयकत्वसमर्थनम् ७८

४७. अतिरिक्तान्योन्योन्याभावाङ्गीकारे बाधकोपपादनम् ७९

४८. अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्विरुद्धधर्मवत्त्वेन भेदसाधनम् ८१

४९. अन्योन्याभावस्वरूपनिर्वचनम् ८२

५०. आरोपवैचित्र्यादभावधीवैचित्र्यशङ्कानिरासः ८५

५१. भेदाङ्गीकारपक्षेऽनवस्थाशङ्का तत्परिहारश्च ८७

क्र.सं.	विषया	पृ.सं.
५२.	भेदधर्म्यादीनां दुर्निरूपत्वशङ्कानिरासः	९१
५३.	भेदपक्षे सम्बन्धादीनां प्रतिपादनम्	९३
५४.	भेदज्ञानेऽन्योन्याश्रयपरिहारः	९३
५५.	भेदज्ञानेऽनवस्थाशङ्कापरिहारः	९७
५६.	भेदस्य धर्मिस्वरूपतानिरूपणम्	९९
५६.	भेदप्रतीतिव्यवहारविषयोपपादनम्	१००
५७.	उपसंहारः	१०३
५८.	एतद्ग्रन्थोदाहृतप्रमाणवचनसङ्ग्रहः	१०५

* * *

श्रीः

॥ श्रीमद्रामचन्द्रो विजयतेतराम् ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादविरचितः

भेदविद्याविलासः

॥ प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

(मङ्गलाचरणम्)

उच्चैरारुह्य नीचैः पतति निजजनद्रोहकृत्सत्यमित्थं
वस्तु व्याहर्तुकामः किल दनुजकुलं पाणिजप्रोतमभ्रे ।
उत्क्षिप्याधः क्षिपन्मे पदभजनपरं रक्षितैवं सदेति
प्रह्लादे दत्तदृष्टिर्नतजनमजहन् पौरुषः पातु सिंहः ॥ १ ॥

कल्याणगुणपूर्णाय वल्लभाय श्रियः सदा ।
श्रीमध्वदेशिकेष्टाय श्रीनृसिंहाय ते नमः ॥ २ ॥

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं सर्वजीवजडात्मकात् ।
प्रपञ्चाद् वस्तुतोऽत्यन्तभिन्नं श्रीनृहरिं भजे ॥ ३ ॥

तं पाणिपल्लवं बाहुशाखं सद्द्विजशोभितम्[1] ।
विद्याहासलतापुष्पं मध्वकल्प[2]द्रुमं भजे ॥ ४ ॥

मध्वशास्त्रमहाचापमनुद्धार्यमपीतरैः ।
उद्धृत्य कीर्तिं यो लेभे तं जयार्यं सदा भजे ॥ ५ ॥

यो व्यासमुनिदावाग्निः सच्छास्त्रमरुता सह ।
ददाह कुमतारण्यं प्रकाशाय तमाश्रये ॥ ६ ॥

श्रीसुरेन्द्रगुरोः पादपद्मे रागस्य पीडनात् ।
रक्ते नखदलोपेते सेवे शिष्यालिसेविते ॥ ७ ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।
भेदविद्याविलासोऽयं तन्यते तत्त्वविन्मुदे ॥ ८ ॥

जीवेशभेदे प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम्

नन्वेतदयुक्तम् । परमेश्वरात्मनो नृहरेर्जीवजडात्मकप्रपञ्चाद् वास्तवभेदे मानाभावात् । प्रत्युत, जडातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानोऽर्थो न परस्माद् भिद्यते चेतनत्वात्, '**तत्त्वमसि**'[3] इति वाक्यस्थ-पदार्थत्वाद्वा ब्रह्मवदित्यनुमानेन जीवपरयोरभेदस्यैव सिद्धेः । विपक्षे भेदग्राहकप्रमाणाभावात्, अभेदश्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च नाप्रयोजकत्व-मिति चेन्न । प्रमाणाभावस्यासिद्धेः, 'नाहमीश्वरः' इत्यादिप्रत्यक्षस्यैव सत्त्वात् । न च तत्प्रत्यक्षं भ्रमः, बाधकाभावात् । 'अहमीश्वरः सर्वज्ञः'

---

१. -सेवितम् - पा.
२. तरुम् - पा.
३. छा.उ. ६.८.७

इत्यप्रतीतेः । न च, न तावदिदं प्रत्यक्षं चक्षुरादिजन्यम्, आत्मनि तदसम्भवात् । मनसश्च प्रमाणान्तरसहकारिणः [१]प्रमाणत्वायोगात् । अतः क्लृप्तकारणाभावात् सा भ्रान्तिरिति वाच्यम् । सुखाद्युपलब्धेः प्रमाणान्तराजन्यतया मनस एव प्रमाणत्वे भेदस्यापि तत्प्रमाणकत्वात् । न चातीन्द्रियेश्वरभेदः कथं प्रत्यक्षः ? प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम् । अभावप्रत्यक्षे तु प्रतियोगिप्रत्यक्षस्या-तन्त्रत्वात् । मनसि घटत्वाद्यभावस्याप्रत्यक्षत्वात् । घटे मनस्त्वाद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्च ।

किञ्च, यत्र हि यत्सत्त्वमुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः । तथा च जीवेतरभेदवदीश्वराभेदोऽपि अस्ति चेत् प्रत्यक्षः स्यादिति तदनुपलब्ध्या भेदः प्रत्यक्षः । न चायमौपाधिक एव, शरीरादि-विशिष्टस्यैवेश्वरभेदानुभवादिति न भेदधीः प्रत्यक्षा स्यादिति वाच्यम् । अहमिति प्रतीतेः शुद्धात्मविषयत्वेन तत्प्रत्याय्यभेदस्याप्य-नौपाधिकत्वादिति ।

मनसः करणत्वाभावशङ्का, भेदे मनःप्रामाण्याभावशङ्का

अत्र केचित्— 'न तावज्जीवेश्वरभेदे मनः प्रमाणम् । प्रमाणसहकारित्वादालोकादिवत् । प्रमाणस्य च चक्षुरादेः प्रमाणान्तर-सहकारित्वादर्शनात् । चक्षुषः प्रमाणान्तरसहकारित्वे तत्राचाक्षुषत्व-प्रसङ्गरूपबाधकस्येव चाक्षुषादिज्ञानेऽपि मनःप्रयोज्यजाति-

१. पृथक्प्रमाणत्वा - पा.

विशेषप्रसङ्गरूपबाधकस्य तुल्यत्वात् । न च मनसः प्रमाणत्वानुरोधेन चाक्षुषादिज्ञानेऽपि मनःप्रयोज्यजातिविशेषप्रसङ्ग इष्ट इति वाच्यम् । चक्षुरादिजन्यज्ञाने मानसत्वस्य जातिविशेषस्यानुभवपराहतत्वात् । मनःप्रमाणाभावस्याबाधितानुमानेन निश्चितत्वाच्च । मनसः सर्वज्ञानकारणत्वेन तदेव सर्वत्र प्रमाणम्, चक्षुरादि[1] त्वालोकादिवत् सहकारिमात्रमित्येककारणतापत्तिः ।

ननु सुखादिप्रत्यक्षे परिशेषान्मन एव करणम् । एवं मनसेदं पश्यामीत्यनुभवाद्व्यासङ्गानुपपत्तेश्च, बहिरपि मनः करणमिति चेन्न । 'सुखादिव्यवहारः स्वविषयकज्ञानजन्यः व्यवहारत्वात्' इत्यनुमानाल्लाघवाच्च तदेकं सिद्ध्यति । न च [2]सुखादिप्रत्यक्षस्योत्पाद-विनाशानुभवविरोधः । [3]सुखादौ सति पृथक्तदुत्पत्तिविनाशानुभव-योरभावेन [4]सुखज्ञानं नष्टमित्याद्यनुभवस्य विषयनाशादिमात्रविषयत्वात् । न च विनिगमकाभावः, सुखाद्यनुभवदशायां दुःखाद्ययोगान्मानाभावाच्च । बुद्ध्यादिगोचरनित्यसाक्षात्कारस्यैकस्यानभ्युपगमे बुद्ध्यादेर्नियमेन मनसा ग्रहासम्भवेन तद्दशायां 'मयेदमनुभूयते वा न वा', 'इदानीमिदमिच्छामि न वा' इत्यादिसन्देहः स्यात् । ग्राह्यनिश्चय-व्यतिरिक्तसंशयसामग्रीसत्त्वात् । ततश्चावस्थात्रयानुयायिदुःखादि-साक्षात्कारस्य नित्यत्वान्न तत्र मनः करणम् । 'मंनसेदं पश्यामि' इत्यनुभवोऽपि 'तदावयोर्मनो जानाति' इत्यनुभवेन **'कामः सङ्कल्पः'**[5]

---

१. 'चक्षुरादित्वालोकादिवत्' इति मु.पाठः । २. दुःखादि - पा.
३. दुःखादौ - पा.
४. दुःख - पा. ५. बृ.उ. १.५.३

इत्यादिश्रुत्या च दर्शनाद्युपादानस्य मनस आत्मनि दर्शनाद्यारोप-निमित्तत्वान्न विरुध्यते । व्यासङ्गस्त्वात्मनि परस्य क्रमिकज्ञान-जनकशक्त्याऽन्यथोपपद्यत इति न तेनापि मनः करणं सिध्यति ।

किञ्च, प्रमाश्रयत्वादपि न मनसः तत्र करणत्वम् । अहं जानामीति ज्ञानाश्रयतया प्रतीयमानस्याहमर्थस्यान्तःकरणरूपत्वस्य वक्ष्यमाण-त्वात् । अतो भेदे न मनः प्रमाणमिति ।।

मनसः प्रामाण्योपपादनम्

अत्र ब्रूमः — न तावत् प्रमाणसहकारित्वेन मनसोऽप्रामाण्यम् । रूपादिसाक्षात्कारे जनयितव्ये चक्षुस्सहकारिणोऽप्यालोकविशेषस्य धूमवद् वह्न्यनुमानत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । बाधसत्प्रतिपक्षस्थले लिङ्गपरामर्शस्य [१]मानसतोऽपि स्वसमानविषयकप्रत्यक्षरूपपरामर्शान्तरे जनयितव्ये विशेषणज्ञानत्वेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषण-ज्ञानत्वेन वा प्रत्यक्षसहकारित्वोपलम्भाच्च । न च येन रूपेण प्रमाणान्तरत्वं यस्य तस्य न तेन रूपेण प्रमाणान्तरसहकारित्वम्, आलोकादेस्तु वह्निव्याप्यत्वादिरूपेण प्रमाणान्तरस्य न तेन रूपेण प्रमाणान्तरसहकारित्वमिति वाच्यम् । इन्द्रियत्वेन प्रमाकरणस्यापि मनसो न तेन रूपेण प्रमाणान्तरसहकारित्वं, किं तु मनस्त्वेनेति तस्याप्यालोकादिवत्प्रमाणत्वोपपत्तेः ।

मनस इन्द्रियत्वोपपादनम्

न च मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणाभावः । **'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि'**[२],

१. अनुमानतोऽपि- पा.

२. भ.गी.१०.२२

'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः'[१] ।। इति भगवद्वचनेन, **'कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम्'**[२] इति कोशकारप्रसिद्ध्या च तत्सिद्धेः । ज्ञानमात्रं प्रति मनस्त्वेन, अपरोक्षज्ञानं प्रतीन्द्रियत्वेन, सुखादिसाक्षात्कारं प्रति प्रमाणान्तरासहकृतमनस्त्वेन च जनकत्वाभ्युपगमात्, अनुमित्यादावपरोक्षत्वस्य रूपादिसाक्षात्कारे मानसत्वस्य वा प्रसङ्गः । न चेन्द्रियत्वेन मनसो जनकत्वे मानाभावः । सुखादिज्ञाने साक्षात्कारत्वानुपपत्तेरेव मानत्वात् ।

न च सुखादिसाक्षात्कारस्य साक्षिरूपतया न मनोजन्यत्वमिति वाच्यम् । उत्पादविनाशानुभवेन तस्य मनोजन्यत्वसिद्धेः । न च तदनुभवस्य दुःखा[३]द्युत्पादनाशविषयत्वमुक्तमिति वाच्यम् । ज्ञानोत्पादादिविषयत्वे बाधकाभावात् । न च साक्षिणैव सुखादिव्यवहारसिद्धेः तद्विषयकमानसज्ञानकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । सुखादिरूपविषयतत्सन्निकृष्टमनोरूपसामग्रीसत्त्वेन तस्याप्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । न च मनसः सर्वज्ञानकरणत्वेन चक्षुरादेश्चाऽऽलोकादिवत्सहकारिमात्रत्वापत्त्या एककारणतापत्तिः । एकस्य करणस्य एकजातीयकार्यं प्रति विजातीयसहकार्यपेक्षाया अदर्शनेन चक्षुरादेः सहकारित्वमात्रकल्पनानौचित्यात् । रूपादिज्ञाने चाक्षुषत्वादिवैजात्यानुपपत्तेश्च । न च [४]सहकारिवैचित्र्यादेव कार्यवैचित्र्योपपत्तिः ।

---

१. भ.गी.१३.६ २. अ.को. १.५.८

३. सुखा -पा. ४. सहकार्यवैचित्र्यादेव -इति मुद्रितपाठः ।

रूपादिज्ञानसहकारिणां परस्परं विचित्रत्वेनैकत्रापि बहुवैचित्र्योपलम्भ-प्रसङ्गात् ।

किं च मनसेदं पश्यामीत्याद्यनुभवेन मनसः प्रमाकरणत्वं दुर्वारम् । न च तदावयोर्मनो जानातीत्यनुभवेन **'कामस्सङ्कल्पः'**[1] इत्यादिश्रुत्या च दर्शनाद्युपादानस्य मनस आत्मनि दर्शनाद्यारोपनिमित्तत्वे-नाप्युक्तानुभव उपपद्यत इति वाच्यम् । मनो जानातीत्यनुभवस्यैव गौणत्वेन उक्तानुभव[2]गौणत्वाकल्पकत्वात् । न च विनिगमकाभावः । फलानुसारेण मनःकरणकत्वस्योक्तत्वात् । 'कामः सङ्कल्पः' इत्यादेरपि 'लाङ्गलं जीवनम्' इत्यादिवदुपपत्त्योपादानोपादेयभावाकल्पकत्वात् । अमुख्यार्थाश्रयणस्य उभयत्राविशेषात् ।

किञ्च व्यासङ्गानुपपत्त्याऽपि मनसः प्रमाणत्वं दुर्वारम् । न चाऽत्मनि क्रमिकज्ञानजननशक्त्यैव व्यासङ्गोपपत्तिरिति वाच्यम् । दृष्टकारण-व्यतिरेकादेव इन्द्रियान्तराद् ज्ञानानुपपत्तिसम्भवेऽक्लृप्तक्रमिकज्ञान-जननशक्तिकल्पनायां प्रमाणाभावात् । न च क्रमिकज्ञानजननशक्त्यभावे समनस्केन्द्रियादेव युगपदनेकज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकस्य ज्ञानकरणस्यैकदा एकज्ञानजनकत्वमिति करणस्वाभाव्यादेव तदनुत्पत्तिसम्भवात् । न च मनसो ज्ञानाद्याश्रयत्वेन करणत्वानुपपत्तिः, ज्ञानकरणस्य चक्षुरादेराश्रयत्वग्राहकप्रमाणाभावेन तस्यातथात्वेऽपि इहोभयग्राहकप्रमाणसत्त्वेन ज्ञानाश्रयस्यापि मनसः तत्करणत्वोपपत्तेः । अहं जानामीत्यात्मन एव ज्ञानाश्रयत्वानुभवाच्च । निरसिष्यते चाहमर्थस्यानात्मत्वम् ।

---

१. बृ.उ.१.५.३ २. गौणत्वकल्पकत्वायोगात् -पा.

मनसो भेदेन सह सन्निकर्षाभावापादनम्

यदपि, किञ्च न भेदे मनः प्रमाणम्, तदसन्निकृष्टत्वात् सम्मतवत् । न चासिद्धिः । मनसो भेदेन संयोगसमवायतादात्म्यानामन्यतमो नेति सुप्रसिद्धत्वात् । न चान्य इन्द्रियसन्निकर्षोऽस्ति । न चासन्निकृष्टमिन्द्रियमर्थं गृह्णाति, विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षस्य जन्यप्रत्यक्षमात्रहेतुत्वात् । न च भेदस्य विशेषणतासन्निकर्ष इति वाच्यम् । व्यवहितप्रदेशेऽप्यभावग्रहणप्रसङ्गात् । न चाधिकरणेन्द्रिय-सन्निकर्षोऽपि कारणमिति वाच्यम् । परमते शब्दाभावस्या-प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न च यत्र प्रतियोगिनः सत्त्वमनुपलब्धिविरुद्धं तद्विशेषणताऽभावस्य इन्द्रियप्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् । कदाचि-दुपलम्भस्य व्यवहितदेशस्थघटादेरपि सत्त्वात् । नियमेनोपलम्भस्य च शब्दादेरप्यभावाद् विशेषणताया इन्द्रियप्रत्यासत्तित्वे मानाभावाच्च । अनुपलब्धिमात्रादप्यभावज्ञानोपपत्तेः । ज्ञानाकरणकस्यापि ज्ञानस्य मनःकरणकानुमितिवदप्रत्यक्षत्वसम्भवाच्च । क्वचिदिन्द्रिय-व्यापारस्याधिकरणग्रह एवोपक्षीणत्वात् ।

न च मानान्तरकल्पनागौरवम् । त्वयाऽपि तस्या अभावज्ञाने निमित्तताया अभ्युपेतत्वात् । विशेषणतया इन्द्रियप्रत्यासत्तित्व-ज्ञानकरणत्वयोः कल्प्यत्वात् । न च समवायप्रतीतौ तत् क्लृप्तमिति वाच्यम् । तदसम्प्रतिपत्तेः । तादात्म्ये च न प्रत्यासत्त्यन्तरमपेक्ष्यते । तस्य साक्षिभास्यत्वात् । निरवयवात्मनि संयोगासम्भवाच्च, न भेदस्य इन्द्रियसन्निकृष्टत्वम् । एकत्र संयोगतदभावायोगात् । वृक्षादावप्यौपाधिकभेदवत्येव तदुभयप्रतीतेः । 'अग्रे वृक्षः

कपिसंयोगवान् मूले न' इत्यनुभवात् । न च परमते तदभिन्ने तद्भेदः सम्भवति । सिद्धान्ते च कल्पितप्रदेशवृत्तिसंयोगस्य प्रमाहेतुत्वं न सम्भवति । न चैकस्मिन्नवच्छेदकभेदादेव भावाभाववृत्तिरिति वाच्यम् । अधिकरणभेदाभावे तदभाववदवृत्तित्वघटितावच्छेदकत्वस्याग्रत्वादेरयोगात् । तदधिकरणवृत्तित्वस्य प्रमेयत्वादिसाधारण्यात् । संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वमनुभवपराहतम्, असम्भवि च, अतथात्वे शब्दादेः सर्वत्र प्रतीतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न मनसो भेदेन सम्बन्धः सम्भवतीति ॥

मनसो भेदेन सह सन्निकर्षोपपादनम्

तदपि न । इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया एवाभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वात् । न च शब्दाभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तत्रेन्द्रियविशेषणताया एव तथात्वोपगमात् । न चैवमननुगमः । संयोगसमवाययोरिवाननुगतस्यापि प्रत्यासत्तित्वसम्भवात् । इन्द्रियप्रत्यासत्तित्वेनानुगमस्योभयत्र तुल्यत्वात् । न चैवं चक्षुर्निष्ठघटाद्यभावस्यापि तेनैव ग्रहणप्रसङ्गः । फलबलेन तस्याः क्वचिदेव प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमात् । न च तथापि मनसो भेदेन नेन्द्रियसम्बद्धत्वविशेषणताप्रत्यासत्तिः । निरवयवस्याऽत्मनो मनसाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगासम्भवादिति वाच्यम् । आत्मनो निरवयवत्वेऽपि स्वावच्छेदेनैव मनस्संयोगवृत्तौ बाधकाभावात् । न चासम्बन्धस्यावच्छेदकत्वायोगात् सम्बद्धस्यैवावच्छेदकत्वं वाच्यम् । स च सम्बन्धोऽप्यव्याप्यवृत्तिरेवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । स्वसंयोगावच्छेदेन स्ववृत्तिसम्भवेन तदवच्छेदकत्वाविरोधात् । अन्यथा संयोगस्यौपाधिकभेदवत् प्रदेशवृत्तित्वमङ्गीकुर्वतोऽप्येतद्दोषसाम्यात् ।

तत्रापि सम्बद्धस्यौपाधित्वमसम्बद्धस्य वेति विकल्पदूषणयोः सम्भवात् । न च तथाऽपि कथं शाखादेस्संयोगाद्यच्छेदकत्वम्, तदभाववदवृत्तित्वगर्भस्य तस्य शाखादावभावादिति वाच्यम् । अवच्छेदकत्वस्य फलबलेन स्वरूपसम्बन्धरूपत्वविशेषत्वकल्पनात् ।

न च तथापि विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वे मानाभावः । अभावस्यैन्द्रियकत्वे सिद्धेऽनतिप्रसङ्गायान्यस्यासम्भवेन विशेषणताया एव प्रत्यासत्तित्वकल्पनात् । न चानुपलब्धिमात्रादभावप्रतीत्युपपत्तेरैन्द्रियकत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वकल्पने गौरवात् । न चेन्द्रियसहकारित्वेन क्लृप्तायामनुपलब्धौ करणत्वमात्रकल्पने लाघवम्, विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वज्ञानजनकत्वयोः कल्पने गौरवमिति वाच्यम् । अनुपलब्धेः करणत्वस्याभावज्ञाने तत्प्रयोज्यजातिविशेषस्य च कल्प्यत्वेन तुल्यत्वात् । विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पनेनैवानतिप्रसङ्गसिद्धेः, तस्य ज्ञानजनकत्वाकल्पनाच्च । चक्षुषा घटाभावं पश्यामीत्याद्यनुभवेन घटाभावज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाद्यनुभवेनानुपलब्धित्वकल्पनायोगाच्च । यदपि, नापि मनसः सहकारी योग्यानुपलम्भोऽस्तीत्यादिना योग्यानुपलब्धिस्वरूपखण्डनं तत् स्वव्याहतत्वादुपेक्षणीयम् । अनुपलब्धिप्रामाण्यवादिनाऽपि तत्स्वरूपस्यावश्यं निर्वक्तव्यत्वात् तस्या एव मनस्सहकारित्वोपपत्तेश्च ।

सुखादिसाक्षात्कारस्य साक्षिरूपत्वप्रतिपादनम्

वस्तुतस्तु सुखादिसाक्षात्कारो न मानसः । किं तु साक्षिरूप एव । सुखादिव्यवहारस्याऽवश्यकसाक्षिणैवोपपत्त्या तत्कल्पकाभावात् ।

न च सामग्र्येव तत्कल्पिकेति वाच्यम् । अन्यथासिद्धफलाभावेन सामग्र्यसिद्धेः सुखाद्यनुभवस्योत्पादविनाशप्रतीतेश्च सुखाद्युत्पाद-विनाशविषयत्वोपपत्तेः अनुभवरूपविशेष्यसत्त्वस्य नित्यसाक्षि-विषयत्वेन बाधेन नाशस्य तदन्वयासम्भवाच्च । न चैवं भेदस्यापि साक्षिविषयत्वापत्त्या तत्र मनसः प्रामाण्यानुपपत्तिः । तथापि भेदस्य प्रत्यक्षत्वानपायेनेष्टत्वात् ।

न चैवं मनसः प्रामाण्यं न स्यात्, पृथक्फलाभावादिति वाच्यम् । मोक्षसाधनीभूतपरमात्मसाक्षात्काररूपफलसत्त्वेन तत्प्रामाण्योपपत्तेः । न च तत्र प्रमाणाभावः, **'मनसैवानुद्रष्टव्यम्'**[१] इत्यादिश्रुतीनामेव तत्र मानत्वात् । **'यन्मनसा न मनुते'**[२] इति निषेधस्त्वनवहित-मनोगम्यत्वनिषेधपरः । अत एव **'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या'**[३] इत्यत्र बुद्धिरग्र्यत्वेन विशेषिता । न च शाब्दमेवापरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनं मनस्तु सहकारि, अत एव **'औपनिषदः पुरुषः'**[४] इत्युपनिषदेक-गम्यत्वोक्तिरिति वाच्यम् । शाब्दापरोक्षस्यान्यत्र निरस्तत्वात् । औपनिषदोक्तिषु मनस्सहकारिभूतश्रवणादेरुपनिषदधीनत्वमाहेति न विरोधः ।

स्मृतिप्रामाण्यसमर्थनम्

किञ्च स्मृतिकरणतया च मनसः प्रामाण्यसिद्धिः । तथाहि - स्मृतिस्तावद्विषयाबाधात् प्रमा यथार्थत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वात् । न

१. बृ.उ.४.४.१९ २. के.उ.१.६
३. कठ.उ.३.१२ ४. ब्र.सू.भा.उदा.श्रुतिः

त्वनुभवत्वमपि निवेश्यम्, गौरवात् । एवञ्च स्मृतेः प्रमाणफलत्वे वक्तव्ये शब्दानुमानयोरनुभवमात्रफलकत्वे[१] तद्व्यतिरेकेऽपि जायमानत्वेन च प्रत्यक्षमात्रफलत्वे स्थिते बहिरिन्द्रियव्यापारं विनाऽपि जायमानतया मनःकरणत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । मनसा स्मरामीत्यनुभवाच्च । न चैवं साक्षात्करोमीत्यनुभवप्रसङ्गः । ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानरूप-तदनुभवेऽपि परिशेषसिद्धसाक्षात्कारस्य दुस्त्यजत्वात् । 'स्मरामि न साक्षात्करोमि' इत्यनुभवोऽसिद्ध एव । न च स्मर्यमाणेन मनसः प्रत्यासत्त्यभावः, संस्कारस्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वकल्पनात् । न च संस्कारस्यैव तत्करणत्वमस्तु, न तु मनसोऽपीति वाच्यम् । तस्य प्रमाणान्तरतापत्तेः । स्मृतेरपि प्रमाणत्वस्योक्तत्वात् । न चैवं निदिध्यासनस्यैव परमात्मदर्शनरूपत्वेन मोक्षसाधनत्वसम्भवेन तज्जन्यसाक्षात्कारवैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । ध्यानत्वेन ध्यानजन्य-विजातीयसाक्षात्कारस्यैव मोक्षसाधनत्वेनावैय्यर्थ्योपपत्तेः । न च तत्र प्रमाणाभावः । परमते **'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः'**[२] इत्यादिश्रुतेरेव मानत्वात् ।

योग्यानुपलब्धिदुर्वचत्वशङ्का

ननु योग्यानुपलब्धिस्वरूपस्य दुर्वचत्वेन कथं तत्सहकृत-प्रत्यक्षत्वेन[३] भेदग्रहः । तथाहि- न तावत् प्रत्यक्षयोग्यस्यानुपलब्धिर्हि योग्यानुपलब्धिः, ईश्वरभेदस्याप्रत्यक्षत्वापातात् । तस्य प्रत्यक्षा-

---

१. जनकत्वे - पा. २. मु.उ.३.१.८

३. प्रत्यक्षेण - पा.

योग्यत्वात् । नापि प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्तदुपलम्भकसमवधान-कालीनानुपलब्धिः सा, स्मृतघटसंयोगध्वंसस्याप्रत्यक्षत्वापातात् । ईश्वरप्रतियोगिकभेदस्याप्रत्यक्षत्वापाताच्च । 'नाहमीश्वरः' इति भेदप्रतिसन्धानदशायामीश्वरोपलम्भकसकलसमवधानाभावात् । तत्कालीनमनआदेस्तदयोग्यत्वात् ।

यत्तु, यत्र यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधीत्यादियोग्यानुपलब्धिनिर्वचनम्; तदसत् । यत्र कुत्रचित् प्रतियोगिसत्त्वस्यान्यत्रोपलम्भाव्याप्तत्वेन[1] अभावदेशीयं तत्सत्त्वं तद्व्याप्यं वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति । अभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यसत्त्वे अभावप्रमाऽनुपपत्तेः । तर्कितं तत्र तद्विरोधीति चेत् ; तर्कितस्यापि सत्त्वासत्त्वान्यतरत्वात् । तत्रासदन्यत्र सदिति चेत्तर्हि ; तत्रैव तदनुपलब्धिः । विरुद्धानाम-भावाधिकरणे[2] क्वचिदनुपलम्भविरोधेनान्यत्राभावनिरूपणेऽतीन्द्रियेऽपि घटाद्यभावप्रत्यक्षः स्यात् । अभावाधिकरणेऽसत्[3] प्रतियोगिवैशिष्ट्यम् । असत्त्वादेव नानुपलम्भविरोधि । न वाऽसता किञ्चिन्निरूप्यते । न च यत्र यत्सत्त्वापादनेनानुपलम्भाभाव आपादयितुं शक्यते, तत्र तदभावः प्रत्यक्ष इति वाच्यम् । असताऽऽपादितेन वैशिष्ट्येनान्यापादनायोगात् । प्रतियोगिवैशिष्ट्यमात्रेणाभावाधिकरणे तदुपलम्भप्रसञ्जनायोगात् । अभावग्राहकेन पुंसाऽन्यदेशीयप्रतियोगि-

---

१. 'उपालम्भाव्याप्तत्वेन' इति मुद्रितपाठः ।

२. 'विरुद्धानाभावाधिकरणे' इति मुद्रितपाठः ।

३. 'सत्' इति मुद्रितपाठः ।

वैशिष्ट्याग्रहणेन तस्यानुपलब्धिविरोधाभावाच्च । किञ्चाऽपादनशक्तिः प्रमेयगता व्याप्तिस्तज्जन्यज्ञानं[१] वा नान्यत् । न च असद्वैशिष्ट्य-निरूपिता व्याप्तिरस्तीति तज्ज्ञानं वाच्यम्, ततश्चाभावधीपूर्वं नियमेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने सति वह्न्यादाविव[२] अनुमितिरेव स्यात्, न प्रत्यक्षम् । एवमपि प्रत्यक्षयोग्यशब्दादेरभावः प्रत्यक्षः स्यात् । न त्वतीन्द्रियाभावः, मनस्त्वादेर्घटे तर्कितसत्त्वस्य तद्व्यापकाणुत्वापाद-नेनानुपलम्भाविरोधित्वादिति चेन्न ।

योग्यानुपलब्धिनिर्वचनम्

प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्तदुपलम्भकालीनानुपलब्धेरेव योग्या-नुपलब्धित्वात् । न च स्मृतघटसंयोगध्वंसस्याप्रत्यक्षत्वापातः, प्रतियोगितदिन्द्रियसन्निकर्षातिरिक्ततदुपलम्भसम्बन्ध्यनाहार्यप्रत्यक्षस्य तत्राभावादिति वाच्यम् । व्याप्यपदेन प्रतियोग्युपलम्भासाधारण-कारणमात्रस्य विवक्षणात् । अत एवेश्वरभेदस्यापि प्रत्यक्षत्वं मनस्सहकारिभूतश्रवणादेरीश्वरोपलम्भासाधारणकारणत्वेनोक्तयोग्यानुपलब्धि-सत्त्वात् ।

यदपि, यत्र यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधीत्यादिनिरुक्तयोग्यानुपलब्धि-खण्डनं, तदपि न । किमेतावता ? अनुपलब्धेरभावग्राहकत्वमेव नेति विवक्षितम् ? किं वा परोक्तयोग्यानुपलब्धिनिरुक्ति-खण्डनमात्रम् ? नाऽद्यः ; अपसिद्धान्तात् । न द्वितीयः ; तावताऽपि त्वदङ्गीकृत-

---

१. तज्ज्ञानम् - पा.

२. वह्न्यभावे - पा.

योग्यानुपलब्धेः प्रकृतेऽपि सत्त्वेन मदिष्टसिद्धेः । निरुक्तयोग्यानुपलब्धे-रभावग्राहकत्वेऽपि बाधकाभावाच्च ।

यत्तु, यत्र क्वचित् प्रतियोगिसत्त्वस्य नानुपलब्धिविरोधित्व-मित्यादि— तन्न ।

गोत्वाश्वत्वयोरपि विरोधाभावप्रसङ्गात् । यत्र कुत्रचिद् अश्वत्वस्य गोत्वाविरोधित्वात्, गोत्वाधिकरणे तत्सत्त्वस्य धर्मिसमसत्ताकत्वा-भावात् । आरोपिताश्वत्वस्य सत्त्वेन त्वयैव गोत्वविरोधित्व-स्वीकारादित्यादेस्तत्रापि सुवचनत्वात् । ननु अनश्वेऽपि वध्यघातकभावलक्षणविरोध एव सामानाधिकरण्यसापेक्ष्यः, व्यधिकरणयोस्तदनुपपत्तेः । सहानवस्थानादिलक्षणविरोधस्तु व्यधि-करणयोरेव, समानाधिकरणयोस्तदनुपपत्तेः । तथा च गोत्वाश्व-त्वयोर्व्यधिकरणतया वध्यघातकभावलक्षणविरोधासम्भवेऽपि सहानवस्थानादिलक्षणविरोधे न किञ्चिद्बाधकमिति चेत् ; समं प्रकृतेऽपि । अभावदेशीयप्रतियोग्यनुपलब्धेरन्यदेशीयेनापि प्रतियोगि-सत्त्वेन सहानवस्थानलक्षणविरोधसम्भवात् । निरुक्तानुपलब्धेरभाव-मात्रहेतुत्वेनाभावभ्रमस्थले तदभावेऽप्यदोषात् ।

यदपि च, यत्र यत्सत्त्वापादनेन यदुपलम्भः[१] आपादयितुं शक्यत इत्यादि निरुक्तानुपलब्धिखण्डनं - तदपि न । तथा सति यद्ययं निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्यादितर्कमात्रविलयापत्तेः । तत्राप्यसदापादकेन निर्वह्नित्वेन पुरोवर्तिनि निर्धूमत्वापादनासम्भवात् । यत्रक्वचित् सता

१. अभावः - पा.

निर्वह्नित्वेन पुरोवर्तिनि निर्धूमत्वापादनायोगादित्यादेस्सुवचनत्वात् । यदि च निर्वह्नित्वस्य निर्धूमत्वापादकत्वं नाम - निर्धूमत्वविषयक-तर्कशब्दितज्ञानविशेषजनकज्ञानविशेषविषयत्वं, व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्क इत्यभिधानात्, तच्चान्यत्र ह्रदादौ निर्धूमत्व-व्याप्यत्वेन गृहीतस्य निर्वह्नित्वस्य पुरोवर्तिनि पर्वतादौ निर्धूमत्व-विषयकतादृशज्ञानजनकभ्रमविशेषविषयत्वसम्भवान्नोक्तदोष इति, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अन्यत्र प्रतियोग्यधिकरणे प्रतियोग्युपलम्भ-व्याप्यत्वेन गृहीतस्य प्रतियोगिसत्त्वविशेषस्य पुरोवर्तिन्यभावाधिकरणे प्रतियोग्युपलब्धिविषयकतर्कशब्दितज्ञानविशेषजनकाहार्यरूपभ्रम-विशेषविषयत्वसम्भवात् ।

न चाभावग्राहकेण पुंसा तद्ग्रहात् पूर्वमन्यदेशीयप्रतियोगिसत्त्वस्य तद्गतोपलम्भव्याप्यत्वस्य च ग्रहनियमे मानाभावात् तदग्रस्थलीया-भावप्रत्यक्षं न स्यात्, तत्र तथाऽऽपादनासम्भवादिति वाच्यम् । आपादयितुं शक्यत इत्यनेनाऽऽपादनयोग्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । यदपि किञ्चाऽऽपादनशक्तिरित्यादि, तदपि न । अन्यदेशीयप्रतियोगिसत्त्वस्य वास्तवस्यैवोक्तरीत्या प्रतियोग्युपलम्भापादकत्वेन तद्गतशक्तेर्व्याप्ति-रूपाया एवमसम्भवात् । व्याप्तिज्ञानरूपत्वेऽप्यनुपलब्धेरभावधी-पूर्वमभावादित्यनुमित्यनुकूल-व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानसत्त्वेऽपि, समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रबलत्वेन संशयोत्तरपुरुषप्रत्यक्षवदभाव-प्रत्यक्षस्यैवोत्पत्तेः । एतेन एवमपि प्रत्यक्षयोग्यशब्दादेरभावः प्रत्यक्षः स्यान्न त्वतीन्द्रियस्याभावः, मनस्त्वादेर्घटादेस्तर्कितसत्त्वस्य तद्व्यापका-

णुत्वापादनेनानुपलम्भाविरोधित्वादित्यपि प्रत्युक्तम् । इष्टत्वात् । मनस्त्वादेर्घटवृत्तित्वे अणुत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेश्च ।

सहकार्यभावेन जीवपरमात्मभेदानुपलम्भशङ्का

यदपि सहकार्यभावेन वस्तुतः सन्निकृष्टब्राह्मणादिव्यक्तिषु ब्राह्मणत्वाद्यनुपलब्धिवद् जीवे ब्रह्माभेदसत्त्वेऽपि सहकार्यभावेन तत्र तदनुपलम्भोऽप्युपपद्यते । ब्राह्मणत्वादिजातिसाक्षात्कारे जनयितव्ये इन्द्रियस्य लौकिकोपदेशादेरिवात्राप्यभेदसाक्षात्कारे जनयितव्ये मनसोऽन्यस्य शब्दादेः **'आचार्यवान् पुरुषो वेद'**[१], **'श्रोतव्यो मन्तव्यः'**[२] इत्यादिना श्रवणादिसहकार्यन्तरस्य प्रमितत्वात् । न च जीवभेद इव तस्मिन् विद्यमाने ब्रह्माभेदेऽपि मनसो[३] वा सहकार्यन्तरापेक्षा न स्यादिति वाच्यम् । जीवत्वादेर्मनोमात्रयोग्यतया तद्विशिष्टाभेदस्य तावन्मात्रयोग्यत्वेऽपि सर्वात्मकत्वयोग्यत्वादेस्तदयोग्यतया तदात्मकब्रह्माभेदे सहकार्यन्तरापेक्षोपपत्तेः । अन्यथा जीवेऽदृष्टवदभेदस्यानुपलम्भात् सोऽपि न स्यात् । अपि च तमसा घटस्येव—

'माययाऽपहृतज्ञानाः'[४]
'अज्ञानेनाऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।'[५]
'भवत्यभेदे भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ।।'

इत्यादिस्मृत्या, **'नीहारेण प्रावृता जल्प्या च'**[६], **'अनृतेन हि**

---

१. छा.उ.६.१४.२ २. बृ.उ.२.४.५
३. मनसोऽन्यस्य - पा. ४. भ.गी.७.१५
५. भ.गी.५.१५ ६. ऋ.सं.१०.८२.७

प्रत्यूढाः'[१] इत्यादिश्रुत्या चाज्ञानेनाऽवृतत्वप्रतीतेर्जीवब्रह्माभेदस्य नानुपलम्भ-स्तत्र तत्सत्त्वविरोधी ।

किञ्च, मनो न जीवब्रह्माभेदयोग्यं 'यन्मनसा न मनुते'[२] इत्यादिश्रुतेः, किन्तु 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि'[३], 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'[४] इत्यादिश्रुत्या वेदैकसमधिगम्यं ब्रह्मेति न मनसोऽनुपलम्भाद् धर्मादिवत् तदभावसिद्धिः ।

किञ्च किमिदमीश्वरत्वं यद्विशिष्टाभेदानुपलम्भाद् भेद इत्युच्यते । न तावज्जातिः, एकव्यक्तौ तदभावात् । न च लौकिकेश्वरसाधारणेश्वरत्वं जातिरिति वाच्यम् । समयभेदेन चेतनमात्रे तदस्तीत्यात्मत्वाद् भेदानुपपत्तेः । लौकिकेश्वराणां तद्भेदानुभवप्रसङ्गश्च । नापि द्व्यणुकादिकर्तृत्वं तद्विशिष्टस्यातीन्द्रियतया तदभेदस्य ततोऽप्यनुपलम्भोपपत्तेः । नापि नित्यज्ञानवत्त्वं स्वनित्यताया इव ज्ञाननित्यताया अपि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । नापि सर्वज्ञत्वं, सर्वविषयकज्ञानत्वमात्रस्य जीवेऽप्यनुभवात् । नित्यसर्वज्ञत्वं नानुभूयत इति चेत् ; जीवज्ञाने नित्यताभ्रमदशायां तद्वैशिष्ट्यस्या-प्यात्मन्यनुभूयमानत्वात् । ज्ञानार्थयोः स्वरूपसम्बन्धश्चेत् सर्वज्ञानं सर्वविषयकमेवेति निश्चयदशायां तदनुपलम्भाभावेन भेदग्रहो न स्यात् । अस्ति च तदाऽपि सः ।

किञ्च ज्ञानस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात् सार्वज्ञादेर्जीवात्मप्रदेशावृत्ति-

---

१. छा.उ. ८.३.२
२. के.उ.१.६
३. बृ.उ.३.९.२६
४. कठ.उ.३.२.१५

त्वेनाप्यनुपलम्भोपपत्तेः, न तदधिकरणे भेदग्रहणं सम्भवति । न हि मूलावच्छेदेनाग्रत्वं नानुभूयत इति, तदुभयाधिकरणभेदप्रमा सम्भवति, वृक्षाभेदवदात्माभेदमात्रस्यानुपलम्भाभावात् । तत्रैकवृत्तित्वं यथाऽनुभूयते न तथाऽत्रेति चेत् ; तत्संशयदशायामपि योग्यानुपलम्भासम्भवेन स्वस्य विभुत्वाविशिष्टभेदवत् तद्भेदस्य ग्रहासम्भवात् ।

जीवस्य परिच्छिन्नत्वनिरासशङ्का

किञ्चाहमिहेति परिच्छिन्नतयाऽनुभूयमाने जीवे भेदोऽनुभूयते, नाहमीश्वर इति न च निरुपाध्यात्मनः परिच्छेदः सम्भवति ; अणुत्वे आत्मनः सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यननुभवप्रसङ्गात् । विरुद्धदेशद्वये युगपत्प्रत्ययानुपलम्भप्रसङ्गाच्च । स्वाभाविकमध्यमपरिमाणे अनित्यत्वाद्यापत्तिः[१] । अतो घटाकाशवदौपाधिक एव परिच्छेद इति, तद्गतो भेदोऽप्यौपाधिक इति न तस्य सत्यत्वं, न वा निरुपाधिकता ।

अपि चाहङ्कारोऽनात्मा दृश्यत्वात् । घटवत् । न चाप्रयोजकत्वं, लाघवेन दृश्यत्वस्यैवानात्मत्वेन व्याप्तत्वादिति— पक्षधर्मताबलादतिरिक्तात्मसिद्धिः । स च सुखादिसाधकः स्वप्रकाशो नित्यानुभवः प्रागुक्तः, स एवेति न दृश्यः । तथा चाऽत्माहङ्कारविशिष्ट एव भिन्नतया प्रतीयत इति, नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षं न निरुपाधिकजीवभेदे प्रमाणमिति । तदपि न, जीवचैतन्ये तदभेदवन्निरुपाधिकाखण्डब्रह्मचैतन्याभेदस्य जीवनिष्ठत्वे तस्यापि जीवचैतन्यमात्रत्वावश्यम्भावेन, तद्वदेव सहकार्यभावेऽप्युपलम्भप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । न हि

---

१. अनन्तपरिमाणे च गगनवन्न सजातीयभेद इत्यधिकः पाठः ।

निर्विशेषचिन्मात्रे तादृशचिन्मात्राभेदे वा ज्ञातव्ये ब्राह्मणत्वादि-विशेषणोपलम्भ इव सहकारिविशेषापेक्षाऽस्ति । येन तत्र लौकिकोपदेशवदत्रापि **'आचार्यवान् पुरुषो वेद'**[१], **'श्रोतव्यः'**[२] इत्यादिनोक्तं सहकार्यन्तरमपेक्षितं स्यात् ।

जीवपरमात्मभेदानुपलम्भशङ्कानिरासः

किञ्च, जीवेश्वरयोर्वास्तवाभेदे ब्रह्मधर्मस्य सर्वात्मकत्व-सर्वज्ञत्वादेरपि जीवत्वादेरिव जीवधर्मत्वापत्त्या, जीवत्वादेर्जीव-धर्मवदीश्वरधर्मत्वापत्त्या, मनसोऽपीश्वरीयत्वापत्त्या च, जीवस्येश्वरवत् सर्वात्मकत्वसर्वज्ञत्वादिप्रसङ्गः । ईश्वरस्य जीवत्वतद्व्याप्यानीश्वर-त्वादिप्रसङ्गः । जीवस्य वास्तवेश्वराभेदसत्त्वादीश्वरस्येव सर्वज्ञत्वा-पत्त्या, ईश्वरेण स्वाभेदस्येव जीवेनापि स्वनिष्ठेश्वराभेदोपलम्भप्रसङ्गश्च ।

एतेन जीवत्वादेर्मनोमात्रयोग्यतया तद्विशिष्टाभेदस्य तावन्मात्र-योग्यत्वेऽपि सर्वात्मकत्वादेस्तदयोग्यतया तदात्मकब्रह्माभेदे सहकार्यन्तरापेक्षोपपद्यत इति निरस्तम् । सर्वज्ञेश्वराभेदे जीवस्यापि सर्वात्मकत्वावश्यम्भावेन तदयोग्यस्यैवायोगात् । न हि सर्वात्मकेश्वरादत्यन्ताभिन्नः सर्वात्मको नेति सम्भवति । न हि नीलात्यन्ताभिन्नो घटो नीलरूपवान्न भवतीति क्वचिद् दृष्टचरम् ।

एतेनैव जीवे अदृष्टवदभेदोऽपि तेन नोपलभ्यत इति प्रत्यूढम् । तव मते तस्याप्यापादनात् । ईश्वराभिन्नं जीवं प्रति, ईश्वरं प्रति वा योग्यार्थस्यैवासम्भवात् । अत एव, अपि च तमसा घटस्येव,

---

१. छा.उ.६.१४.२ २. बृ.उ.२.४.५

'माययाऽपहृतज्ञानाः'[१] इत्यादिना जीवब्रह्माभेदस्य नानुपलम्भः सत्वविरोधीत्युक्तमपास्तम् । **'जीवो ब्रह्म विशुद्धा चित्'**[२] इति पराङ्गीकृतत्रिविधचैतन्यमध्ये, तेनैव परेण जीवचैतन्यस्य सर्वज्ञत्वाद्यौपाधिकयावद्धर्मविशिष्टब्रह्मचैतन्येनात्यन्ताभेदोऽङ्गीक्रियते चेत् तादृशस्यैव ब्रह्मशब्दार्थस्यानुभवसिद्धज्ञानाल्पशक्तित्वसंसारित्वदुःखित्वाद्यनुपाधिकयावद्धर्मविशिष्टजीवेनाप्यत्यन्ताभेदावश्यम्भावेन, जीवब्रह्मशब्दार्थयोरन्यतरपरिशेषापत्त्या, ब्रह्मैव वा स्याज्जीव एव वेति पराभिप्रेतचैतन्यत्रैविध्यासम्भवेन, ब्रह्मशब्दार्थस्यैव परिशेषे तस्य तद्रीत्यैव माययाऽपहृतज्ञानत्वाभावादज्ञानावृतज्ञानत्वाभावाच्च, जीवविषयत्वेन प्रवृत्तानां **'माययाऽपहृतज्ञानाः'**[३] इत्यादिस्मृतीनां, **'नीहारेण प्रावृता जल्प्या'**[४] इत्यादिश्रुतीनां च निर्विषयत्वापत्तेः । विशिष्टयोर्जीवब्रह्मशब्दार्थयोः परेणाभेदस्यात्यन्ताभेदस्य वाऽनभ्युपगमाच्च[५] ।

यदि च निर्विशेषाखण्डैकरसस्वयम्प्रकाशचैतन्यमात्रेण जीवस्यात्यन्तभेदोऽङ्गीक्रियते ; तदानीं जीवपदार्थस्यापि तथात्वावश्यम्भावेन पराङ्गीकृतावरणायोगात्, चैतन्यत्रैविध्यानुपपत्तेश्च । संसारतन्नियतदुःखित्वाद्यनुभवसिद्धतद्धर्मानुपलम्भापत्तेश्च । तद्धर्मरहिताभिन्नस्य तद्धर्मराहित्यवत् निर्विशेषात्यन्ताभिन्नस्यापि जीवस्य निर्विशेषत्वावश्यम्भावात् ।

१,३ भ.गी.७.१५ २. न्यायरत्नावल्यामुल्लिखिताद्वैतकारिका -पृ.३७४

४. ऋ.सं. १०.८२.७

५. 'नाभ्युपगम्याच्च' इति मुद्रितपाठः

किञ्च ब्रह्मशब्दार्थे यथायथा सर्वज्ञत्वाद्यौपाधिकधर्माः[१] श्रुत्याऽऽवेदिताः ; [२]तथाविधधर्मविशिष्टब्रह्मशब्दार्थेन जीवस्यात्यन्ताभेदे तस्यापि तथा तथा सर्वज्ञत्वाद्यनौपाधिकधर्मविशिष्टत्वावश्यम्भावेन, तद्वदेव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वापत्त्या अनुभवसिद्धजीवशब्दार्थस्यैवासत्त्वापत्त्या, तदधिकारिकवैदिकविधीनामनारम्भणीयत्वप्रसङ्गः । न हि वह्न्यभिन्नोऽर्थः वह्निनिष्ठयावद्धर्मवान्न भवतीत्यस्ति । तथा च भेदोपलम्भस्य दुर्वारतया, निरुक्तयोग्यानुपलब्धिसत्त्वेन, भेदस्य प्रत्यक्षत्वं दुर्वारम् ।

योग्यानुपलब्धेरिन्द्रियसहकारित्वाभावोपपादनम्

वस्तुतस्तु नानुपलब्धिरिन्द्रियसहकारिणी । तथा हि— न तावदुपलम्भसामान्याभावो हेतुः । शङ्खे शङ्खत्वेन शैत्यानुमितेः सत्त्वदशायां, शङ्खः श्वेतो नेत्यभावभ्रमानुदयप्रसङ्गात् । नचोक्तरूपानुपलब्धिरभावप्रत्यक्षप्रमामात्रहेतुरिति वाच्यम् । गुञ्जापुञ्जे आरोपितेन वह्नित्वेनोष्णस्पर्शानुमितौ सत्यां, त्वचोष्णस्पर्शाभावप्रत्यक्षप्रमानुदयप्रसङ्गात् । नापि प्रमात्वविशेषितोक्तरूपोपलब्धिसामान्याभावोऽभावप्रमाहेतुः ; शुक्तौ रूप्यभ्रमे सत्यपि, रूप्यप्रमाभावस्य सत्त्वेन, रूप्यभावप्रमाप्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षरूपोपलम्भविशेषाभावो हेतुः, मण्डूकवसाञ्जनदोषेण, वंशमुरगत्वेन चक्षुषा पश्यतः, त्वचोरगत्वाभावप्रमानुदयप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षशब्देनाभावग्राहकत्वेनाभिमतेन्द्रियकरणकज्ञानविवक्षायामपि, कपाले

---

१. 'सर्वज्ञत्वाद्यनौपाधिकधर्माः' इति पाठेन भाव्यमिति भाति ।

२. विविध. -पा.

घटो नास्तीति चाक्षुषसाक्षात्कारस्य, विनश्यदवस्थापन्ने घट उत्पन्नत्वात् घटध्वंसानन्तरं चक्षुषा तद्ध्वंससाक्षात्कारो न स्यात् । तद्ध्वंससाक्षात्कारोत्पत्त्यपेक्षया पूर्वक्षणरूपे ध्वंसोत्पत्तिक्षण उक्तरूपघटसाक्षात्कारस्य स्थित्या तदभावरूपहेत्वभावात् । तस्माद् भावसाक्षात्कारेऽभावानुपलब्धिरिवाभावसाक्षात्कारे भावानुपलब्धिः न सहकारिणी, किंत्ववर्जनीयसन्निधिः । तदुक्तम् पद्धतौ - 'अनुपलब्धिस्त्ववर्जनीयसन्निधिरेव' इति ।

किञ्च, प्रतियोग्यनुपलम्भस्याभावप्रतीतिं प्रत्यनुपलम्भत्वेनैव हेतुत्वमभ्युपगम्यते, उत अभावप्रतीतौ प्रतीयोग्युपलम्भस्य प्रतिबन्धकत्वमुपेत्य, तदभावत्वेन । नाऽद्यः । उक्तरीत्या व्यभिचारेण तत्र तस्याहेतुत्वात् । प्रतियोग्युपलम्भदशायामप्यप्रामाण्यशङ्कासत्व अभावज्ञानस्य जायमानतया व्यभिचाराच्च । न चाप्रामाण्य-शङ्काशून्यप्रतियोग्युपलम्भाभाव एव हेतुरिति न व्यभिचार इति वाच्यम् । लाघवेन प्रतियोग्युपलम्भकालीनाभावज्ञानत्वेन तदप्रामाण्य-शङ्कात्वेन, कार्यकारणभावसम्भवे तद्विरहविशिष्टप्रतियोग्युपलम्भा-भावत्वेन तदभावस्य हेतुत्वे मानाभावात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, उक्तरीत्या व्यभिचारेण प्रतिबन्धकाभावस्याहेतुत्वात् । अनुपलब्धित्वेनासाधारणरूपेण, हेतुत्वानभ्युपगमे अभावज्ञाने प्रत्यक्षादितो वैजात्यानुपपत्तेश्च । न हि सामग्रीवैजात्यं विना कार्यवैजात्यं सम्भवति, तस्मादभावप्रतीतौ व्यभिचारेणानुपलब्धेः कारणत्वस्यैवाभावेन पृथक्प्रामाण्यस्यैवाशक्यशङ्कतया, अभाव-

ज्ञानस्य यथायथं प्रत्यक्षादिजन्यत्वमावश्यकमिति जीवपरभेदज्ञानस्य साक्षिप्रत्यक्षत्वमप्रत्यूहम्[१] ।

एतेन, किञ्च मनो न जीवब्रह्माभेदयोग्यमित्याद्यपि निरस्तम् । ब्रह्मणो मनोयोग्यत्वौपनिषदत्वयोः समर्थितत्वात् ।

जीवाणुत्वसमर्थनम्

अत एव, किञ्च किमिदमीश्वरत्वमित्याद्यप्यपास्तम् । ईश्वरत्वस्य यत्किञ्चिद्रूपत्वेऽपि तद्विशिष्टाभेदोपलम्भापादनसम्भवस्योक्तत्वात् । यद्यप्यहमिहेवास्मीति[२], परिच्छिन्नतयाऽनुभूयमाने जीवे भेदोऽनुभूयते, नाहमीश्वर इति, परिच्छिन्नत्वं चौपाधिकमेवेति तद्गतो भेदोऽप्यौपाधिक एवेति, तदपि न । जीवपरिच्छिन्नत्वस्यौपाधिकत्वासिद्धेः । न च मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्त्याऽणुत्वे च, सर्वाङ्गीण-सुखाद्यनुभवानुपपत्त्या चौपाधिकमेव परिच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । जीवस्याणुत्वेऽपि सङ्कोचविकासात्मकसावयवान्तःकरणद्वारक-सम्बन्धमादाय, सर्वाङ्गीणविरुद्धप्रदेशवर्तिसुखदुःखाद्युपलम्भोपपत्तेः । न च जीवस्याणुत्वे **'नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुः'**[३] इति सर्वगतत्वोक्ति-विरोधः । जीवराशेस्सर्वगतत्वेन तदुपपत्तेः [४]**'नित्ये सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः'** इति स्मृत्यनुसारेण सर्वगत-स्थश्चासावणुश्चेत्यर्थपरत्वेनाविरोधोपपत्तेश्च ।

---

१. प्रत्यूढम् - पा.

२. अहमिहैवास्मि' इति पाठेन भाव्यमिति भाति ।

३. भ.गी. २.१४

४. 'नित्यः सर्वगते' इति मुद्रितपाठः ।

न च-**'बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैवमाराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः'**[१]

इति श्रुतौ बुद्धिगुणेनाऽराग्रमात्रत्वम्, आत्मगुणेन तु विभुत्वमुक्तमिति वाच्यम् । **'तद्यथाऽणुनश्चक्षुषः प्रकाशो व्याप्त एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याप्तो ह्यणुर्ह्येष पुरुषः'**[२] इति श्रुत्यन्तरानुसारेण ज्ञानस्य गुणेनापरो व्याप्तारकः, आत्मगुणेन त्वाराग्रमात्र इत्यन्वयोपगमात् ।

एतेन, **'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः'**[३] इति पूर्ववाक्योक्त-मङ्गुष्ठमात्रत्वमपि व्याख्यातम् । न च जीवस्याणुत्वे सौभर्यादिरनेक-शरीरेष्वहमिति प्रत्ययानुपपत्तिः । उक्तरीत्या अन्तःकरणव्याप्त्या प्रकाशव्याप्त्या वा तदुपपत्तेः । न च प्रकाशस्याप्याश्रयं विहायान्यत्र गमनानुपपत्तिः, प्रदीपगुणभूतायाः प्रभायाः, प्रदीपं विनाऽन्यत्र वर्तनवत्, वह्नेरुष्णस्य तत्समीपे वर्तनवद् गन्धस्य द्रव्यं विनाऽन्यत्र वर्तनवत्, जातिसमवायादेर्धर्मितोऽन्यत्र वर्तनवच्चोपपत्तेः । विस्तृतं चैतदन्यत्र । तस्माज्जीवेश्वरभेदः स्वाभाविक एवेति ।

जीवब्रह्मभेदस्यौपाधिकत्वशङ्का

ननु जीवब्रह्मणोर्भेदो न स्वाभाविकः किन्त्वौपाधिक एव । तथा च श्रुतयः—

---

१. **श्वेताश्व.५.८**

२. **ब्र.सू.भा.उदा.शाण्डिल्यश्रुतिः - २.४.९**

३. **श्वेताश्व.५.८**

'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपोभिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवक्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥'

'न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धौ द्वितीये मायया ह्यन्यदिव'[१]-

'एक एव तु[२] **भूतात्मा सर्वभूते व्यवस्थितः ।**

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥[३]

'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

कार्यकारणताभिन्नो पूर्णबोधोऽवशिष्यते ॥'[४] इत्यादिकाः ।

स एव च संसारादिव्यवस्थाहेतुश्चेति चेन्न ॥

जीवब्रह्मभेदस्य स्वाभाविकत्वोपपादनम्

'यथा ह्ययम्' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मभेदौपाधिकत्वपरतया जीवपर-भेदौपाधिकत्वपरत्वासिद्धेः । अत एव, तत्र देवात्मभूतात्मशब्दास्तेषां च परमात्मन्येव मुख्यत्वात् । एवञ्च **'इन्द्रो मायाभिः'**[५] इत्यादि-श्रुतिरप्यनुकूलिता भवति । इन्द्रशब्दस्य योगरूढिभ्यां परब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् । इन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य परमैश्वर्यस्य ब्रह्मण्येव सत्त्वात् । **'इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निमाहुः'**[६] 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरार्यप्रसिद्धिरूपरूढेरपि सिद्धेश्च । **'कार्योपाधिरयं जीवः'**[७] इत्यत्र, यद्यपि जीवत्वमविद्याकार्य-

---

१. नृसिंहो ९.१
२. एक एव हि - पा.
३. त्रि.ता.५.१२.
४. त्रि.म.ना. ४.८
५. बृ.उ.२.५.१५
६. ऋ.सं.१.१६४.४३
७. त्रि.म.ना.४.८

मन्तःकरणोपाधिकम्, ईश्वरत्वं कारणरूपाविद्योपाधिकं, उपाधि-विनिर्मोके चापरिच्छिन्नचैतन्यमात्रावशेष[1] इत्यर्थः प्रतीयते । तथाऽपि नासौ तात्पर्यविषयः । अनादेर्जीवभावस्य साद्यन्तःकरणोपाधिसम्बन्धायोगात् । [2]सुप्तिदशायां जीवभावानापत्तेः । कृतहानादिप्रसङ्गाच्च ।

जीवब्रह्मभेदस्यौपाधिकत्वनिरासः

न च स्थूलान्तःकरणस्य सादित्वेऽपि तत्सूक्ष्मावस्थाया अनादित्वाद् अनादिजीवोपाधित्वमन्तःकरणस्य न विरुद्धम् । **'सुषुप्तिकाले सकले विलीने मनः सर्वैर्ध्यानैस्सहाप्येति'**[3] इत्यादिश्रुतिरपि सुप्ता-वन्तःकरणस्थूलावस्थाविरलपरैवेति, न कृतहानादिप्रसङ्गोऽपीति वाच्यम् । तथापि कार्योपाधिरित्यस्यासङ्गतत्वापत्तेः । अन्तःकरण-सूक्ष्मावस्थाया अनादित्वात् । न च कार्यपदमवस्थावत्परमित्यदोष इति वाच्यम् । मुख्यार्थत्यागापत्तेः । अविद्याया अप्यवस्थावत्त्वेन, जीवः कार्योपाधिरीश्वरः कारणोपाधिरिति विभागानुपपत्तेश्च ।

किञ्चान्तःकरणसूक्ष्मावस्था किमविद्यारूपा अतिरिक्ता वा । नाऽद्यः । जीवेशयोरेकोपाधिकत्वापातेन भेदानुपपत्तेः । न द्वितीयः । **'षडस्माकमनादयः'**[4] इति त्वदभ्युपगमविरोधात् । न च **'जीवो ब्रह्म विशुद्धा चित्'**[5] इत्यत्र जीवपदेनोपाधिभूतान्तःकरण-

---

१. **'मात्राविशेषः' इति मुद्रितपाठः ।**

२. **सुषुप्ति - पा.** ३. **कैवल्योपनिषत्.१.१३**

४,५ **न्यायरत्नावल्यामुल्लिखिताद्वैतकारिका -पृ.३७४**

सूक्ष्मावस्थाया अपि ग्रहणाददोष इति वाच्यम् । ब्रह्मेत्यत्रापि ब्रह्मोपाधिभूताया अविद्याया अपि ग्रहणसम्भवेन तस्याः पृथग्ग्रहणा-नुपपत्तेः । अनादित्वेन, सर्वसिद्धाविद्यां ब्रह्मपदेनोपादायानादित्वेन विप्रतिपन्नान्तःकरणसूक्ष्मावस्थाया एव पृथङ्निर्देशौचित्याच्च । नन्वन्तःकरणस्य सूक्ष्मावस्थाऽविद्यारूपैव न चैकोपाधिकत्वेन जीवेशभेदानुपपत्तिः, एकौपाधिकत्वेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेन भेदसम्भवात् । न चैवमविद्याप्रतिबिम्बो जीवः, बिम्ब ईश्वर इति श्रुत्याकारापत्तिरिति वाच्यम् । अविद्याधीनस्य संसारस्य प्रतिबिम्ब-गतत्वज्ञापनायेश्वरस्य जगत्कारणत्वज्ञापनाय च— **'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः'** ।[१] इति श्रुत्याकारोपपत्तेः ।

एवं च **'जीवेशावाभासेन करोति'**[२] इति जीवेश्वरयोर-विद्योपाधिकत्वप्रतिपादिका श्रुतिरप्यनुकूलिता भवतीति चेन्न । एवमर्थवर्णनस्य जीवेशभेदौपाधिकत्वनिर्वाहकत्वेन तद्भेदौपाधिकत्व अस्या श्रुतेः प्रमाणत्वायोगात् । बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य, वास्तवभेदव्याप्तत्वेन तेन तद्भेदौपाधिकत्वासिद्धेश्च । प्रपञ्चितश्चायमर्थः-अद्वैतशिक्षायाम् ।। **'जीवेशावाभासेन करोति'**[३] इति श्रुतेश्चायमर्थः । भासनं, भासो ज्ञानं, आभासः सम्यग् ज्ञानं, तथा चाऽभासेन करोति जीवेशौ यथावज्ज्ञापयतीत्यर्थः । जीवेशयोरनादित्वेन मुख्यार्थस्य बाधेन त्वयाऽप्यनभ्युपगमात् । **'पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्या-मिव लोचनाभ्याम्'**[३] इत्यादौ पिबतेर्लोचनपदसन्निधानेन,

---

१. त्रि.म.ता.४.८ २,३.नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् - ९

३. रघुवंशं २.१९

दर्शनार्थकत्वलाभात् । करोतेरपि ज्ञानवाचिपदसन्निधानेन ज्ञानरूपत्वलाभसम्भवात् । जीवेश्वरभेदे न प्रमाणान्तरापेक्षा, किन्तु जीवाश्रिताऽविद्यैव जीवं व्यामोहयन्ती तस्येश्वराद्भिन्नस्य ज्ञापिका भवति । माया विचित्रशक्तिश्च जीवाद्भिन्नेश्वरस्य स्वयमेव ज्ञापिका भवति । मायाशब्दस्य शक्तिपरत्वं च, **'तान् यज्ञस्य मायया'**[१] इत्यादौ सुप्रसिद्धमिति । माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति वाक्यशेषार्थः । कथमेवं सति तवैतच्छ्रुतिरनुकूला ? प्रत्युत प्रतिकूलैवेति । कस्तर्हि कार्योपाधिरिति श्रुतेरर्थः 'कार्यं कृतिसाध्यं फलं, तन्निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानो जीवः, कारणजीवगतपुण्यादिमन्निमित्तीकृत्य प्रवर्तमान ईश्वरः अध्ययनोपाधिनाऽत्र स्थीयत इत्यादावुपाधिशब्दस्य निमित्तेऽपि प्रयोगदर्शनात् । ननु जीवगतकर्मादिकमादायैवेश्वरः प्रवर्तत इति कुतोऽवसीयत इत्यत आह कार्यकारणतामिति । कार्यकारणे हि क्वापि कर्मतज्जन्यफललेपाभावेऽपि यतः पूर्णबोधोऽवशिष्यते अतो युक्तमित्यर्थः । एवं च—

'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्'[१]

'न साधुना कर्मणा भूयान् नो वाऽसाधुना कनीयान् ।'[२]

'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ।।'[३]

'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।'[४],

---

१. तै.ब्रा.३.१०.२, महाना.१३.१९९

१. इतिहा.२०, बृ.उ.४.४.२३ २. कौ.त.३.९

३. कठो.५.९ ४. भ.गी.४.१४

'सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्'[१] इति श्रुतिस्मृतिसूत्राण्यप्यनुकूलितानि भवन्ति । तस्मान्न जीवेश्वरभेद औपाधिकः, किन्तु स्वाभाविक एवेति । किञ्च, किमिदमौपाधिकत्वम् । न तावदुपाधिजन्यत्वं त्वयाऽप्यनङ्गीकारात् । नापि तज्ज्ञाप्यत्वम् । कौसुम्भाद्युपाधिज्ञाप्यवस्त्रभेदस्येव स्वाभाविकत्वेनाप्युपपत्तेरिष्टत्वात् । नाप्युपाध्यधीनस्थितिकत्वम् । अचेतनयोरनाद्योः परस्पराधीनताया एवायोगात् । नापि तन्निवृत्त्यधीननिवृत्तिप्रतियोगित्वम् । मानाभावात् । न च—

'विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मना ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ।।'[२]

'आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य परमस्य च[३] **।**
मुक्तस्य च न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ।।'

इत्यादिस्मृतिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् । विभेदो भेदविरोधी अभेद इति यावत् । तज्जनके तज्ज्ञापके । आत्यन्तिकं नाशं गते सति, जीवपरयोरसन्तमभेदं कः करिष्यति को वा ज्ञास्यतीत्यर्थपरत्वेनाप्युपपत्त्या त्वदुक्तार्थे प्रमाणत्वायोगात् । आमुक्तेर्भेद इत्यत्रापि भेदशब्दो न स्वरूपभेदपरः । किन्तु बुद्धिभेदपरः, सामभेदादौ विरुद्धमतावपि भेदशब्दप्रयोगात् । तथा च मुक्तिपर्यन्तं जीवेश्वरयोः परस्परविरुद्धविषयकमतिमत्त्वं मुक्तस्य तु तत्वसाक्षात्कारवतस्तु

१. ब्र.सू.१.२.८ २. जा.द.४.६

३. च परस्य च - पा.

मतिविरोधो नास्ति, तद्धेतुभूतरागादिदोषाभावादित्यर्थपरत्वेनास्यापि, तत्र प्रमाणत्वायोगाच्च । **'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता'**[१] इत्यादौ जीवपरयोर्मुक्तावपि भेदश्रवणाच्च । औपाधिकभेदस्य स्वाभाविकभेदं प्रत्यविरोधित्वेन संसारदशायामप्यभेदोपलम्भप्रसङ्गाच्च ।

किञ्च न तावदविद्यादेर्दर्पणवदुपाधित्वम् । दर्पणे मुखमितिवदविद्यायामन्तःकरणे च चैतन्यमिति प्रतीत्यापत्तेः । नाप्याकाशे घटस्येवोपाधित्वं अपरिच्छिन्ननिष्प्रदेशे ब्रह्मणि परिच्छिन्नोपाधिसम्बन्धायोगात् । आवयोर्मते आकाशस्यापि सावयवत्वेन दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेश्च । नापि स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुमस्येवोपाधित्वं, संसारादेरविद्यागतत्वापातात् । न च लौहित्यस्य स्फटिकजपाकुसुमोभयगतत्ववदिष्टमिति वाच्यम् । लोहिते जपाकुसुममितिवदविद्या संसारिणीति प्रतीत्यापत्तेः, **'स तत्र पर्येति'**[२] इति जीवस्य मुक्तावपि कर्तृत्वश्रवणेन जीवगतकर्तृत्वस्यापि अविद्योपाधिकत्वासम्भवाच्च । एवं ईश्वरसार्वज्ञजगत्कर्तृत्वादिकमपि नाविद्योपाधिकम् ।। **'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च'**[३], **'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्त'**[४] इत्यादौ तत्स्वाभाविकत्वोक्तेः । तस्माज्जीवत्वादेरनौपाधिकतया तद्गतभेदोऽप्यनौपाधिक एवेति स्थितम् ।

---

१. तै.उ.२.१ २. छा.उ.८.१२.३

३. श्वेता.६.८ ४. मां.उ. २.१

जीवपरमात्मभेदे 'नाहमीश्वरः' इति प्रत्यक्षप्रमाणप्रदर्शनम्

यदपि नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षमनात्माहङ्कारविशिष्ट एव भेदं विषयीकरोतीति न निरुपाध्यात्मनोर्भेदे प्रत्यक्षं मानमिति तन्न । ज्ञान-सुखदुःखाद्याश्रयत्वेनोपलभ्यमानस्याहमर्थस्यानात्मत्वे प्रमाणाभावात् । नचाहङ्कारोऽनात्मा दृश्यत्वादित्यनुमानं मानमिति वाच्यम् । अहङ्कार-शब्देनाहङ्कारतत्वान्तःकरणगर्वोक्तौ सिद्धसाधनात् । चैतन्यमात्रोक्तौ च बाधात् । अन्तःकरणविशिष्टचैतन्योक्तावपि सिद्धसाधनं, विशिष्टस्य पदार्थान्तरत्वात्, अपदार्थान्तरत्वे त्वंशतो बाधसिद्धसाधनापत्तिः ।

एतेनान्तःकरणधर्मातिरिक्ताहमनुभवविशेष्यस्य पक्षत्वमित्यपास्तम् । चैतन्यातिरिक्तस्य अहमनुभवविशेष्यत्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत—

'चिन्मात्रोऽहं सदाशिव' ।[१]

'अहमात्मा गुडाकेश' ।[२]

'त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं भजाम्यहम्'[३] ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिश्चैतन्यमात्रस्यैवाहमर्थत्वावेदनेन च बाधता-दवस्थ्यात् ।

दृश्यत्वं च न तावद् वृत्तिविषयत्वं, ब्रह्मणि व्यभिचारात् । नापि चिद्विषयत्वं ज्ञाततया साक्षिविषये ब्रह्मणि व्यभिचारतादवस्थ्यात् । नापि साक्षाच्चिद्विषयत्वं तत्, अहं सुखीत्यादिसाक्षिरूपज्ञानस्य सुखतदाश्रयाहमर्थचिद्विषयत्वेनोक्तदोषानिस्तारात् । ब्रह्मणश्चरमवृत्ति-

---

१. कैव. १८ २. भ.गी. १०.२०

३. हरिवरद. अध्या. ५१, श्लो.५७

प्रतिबिम्बितचैतन्यविषयत्वाच्च । अन्यथा तदज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गः । समानविषयकयोरेव तयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । विस्तृतं चैतदस्माभिरामोदे । अनुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकत्वाच्च । न च लाघवेन दृश्यत्वस्यानात्मत्वेन व्याप्तिः, आत्मपदार्थविलोपापत्तेः । उक्तरीत्याऽदृश्यत्वस्यैवाप्रसिद्धत्वात् ।

ननु **'अथातोऽहङ्कारादेशः'**[१], **'अथात आत्मादेशः'**[२] इत्याहङ्कारमुपदिश्याऽत्मनः पृथगुपदेश एव तस्यानात्मत्वे मानम् । न चाऽत्मशब्दः परमात्मपरः, तत्र तस्य मुख्यत्वादिति वाच्यम् । 'यो वै भूमा तत्सुखम्'[३] इति भूमानमुद्दिश्य 'स एवाधस्तात्'[४] इति तस्यापि पृथगुपदेशादिति चेन्न । भूमाहङ्कारात्मनां त्रयाणामपि सर्वगतत्वोपदेशेन तदभिमतजीवाहङ्कारपरत्वासिद्धेः । नचात्र सार्वात्म्यमेवोच्यते न सर्वगतत्वं, 'स एवेदं सर्वम्'[५] इत्यादिवाक्यशेषानुसारादिति वाच्यम् । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः'[६] इति विहितस्यास्तातिप्रत्ययस्य नानार्थत्वेनानिर्णायकत्वात् । न च वाक्यशेषान्निर्णयः, जडाजडयोरभेदस्य त्वयाऽप्यनभ्युपगमात् । तद्व्यतिरेकेणासत्त्वपरत्वाङ्गीकारे च मुख्यार्थत्यागाविशेषः । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्'[७], 'राजा राष्ट्रम्' इत्यादिवत् तज्जन्यत्व-तदधीनत्वादिपरत्वस्यैवाङ्गीकर्तुमुचितत्वात् । विस्तृतं चैतदन्यत्र ।

---

१. छा.उ.७.२५.१
२. छा.उ.७.२५.२
३. छा.उ.७.२३.१
४. छा.७.२५.१
५. छा.७.२५.१
६. पा.सू. ५.३.२७
७. चित्त्यु.१२.५

जीवब्रह्मभेदे प्रत्यक्षप्रामाण्यप्रतिपादनोपसंहारः

तस्माज्जीवेश्वरभेदो नौपाधिकः किन्तु स्वाभाविक एव । तत्र च प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सिद्धम् । एवं जीवप्रतियोगिकेश्वरधर्मिको भेदः प्रत्यक्ष एव । तस्यास्मदादिप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि भगवत्प्रत्यक्षविषयत्वात् । न च तत्र मानाभावः । '**उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः**'[१] इत्यनुवादस्यैव मानत्वात् । एवं जीवानां परस्परभेदेऽपि 'नाहं देवदत्तः' इत्यादिप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ।

।। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुणा विरचिते भेदविद्याविलासे प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ।।

---

१. भ.गी.१५.१५

॥ श्रीहरिः ॐ ॥

॥ अनुमानपरिच्छेदः ॥

जीवब्रह्मभेदेऽनुमानप्रमाणप्रदर्शनम्

एवमनुमानमपि जीवेश्वरभेदे मानम् । तथाहि- जडातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानोऽर्थो ब्रह्मधर्मिकभेदप्रतियोगी तत्प्रतियोगिकभेदवान् वा परिच्छिन्नत्वादसर्वज्ञत्वाद्वा घटवत् ।

जीवेश्वरभेदसाधकानुमाने दोषनिरासः

न चाऽरोपितभेदमादाय सिद्धसाधनम् । ह्रदादावप्यारोपितवह्निसत्त्वेन बाधोच्छेदापत्तेः । सिद्धसाधनापत्तेश्च । न च व्यावहारिकसाध्याभावो बाधः । तादृशसाध्यसिद्धावेव हि सिद्धसाधनम् । एवञ्च न बाधोच्छेदो नवा सिद्धसाधनं, भेदश्च व्यावहारिक एवेति सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । व्यावहारिकस्याप्यारोपितविशेषत्वेनोक्तदोषानिस्तारात् । न च भेदमात्रसाधने त्वदभिमतभेदपारमार्थिकत्वसिद्धिः कथमिति वाच्यम् । औत्सर्गिकप्रामाण्यस्वतस्त्वेनैव विषयसत्त्वरूपपारमार्थिकत्वसिद्ध्युपपत्तेः । अन्यथा जीवब्रह्माभेदपारमार्थिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । न हि तदभेदोऽपि पारमार्थिक इति काचन श्रुतिरस्ति । तत्सत्त्वेऽपि श्रुतिप्रतिपन्नं पारमार्थिकत्वमारोपितमिति शङ्कायाः दुर्वारत्वेन दूरे गत्वा तदर्थं प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यैवानुसरणीयत्वात् ।

यद्वा, अनौपाधिकत्वमिह साध्यभेदविशेषणम् । एवञ्चानौपाधिको

भेदः सिद्ध्यन् पारमार्थिक एव सिद्ध्यतीति नार्थान्तरं, नवा सिद्धसाधनं, नापि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं, परेणापि जीवब्रह्मभेदस्येव जडचैतन्यभेदस्यौपाधिकत्वानङ्गीकारात् । नचानात्माहङ्कारविशिष्ट एव भेदानुभवात् , अनौपाधिकत्वविशेषणे बाध इति वाच्यम् । जडातिरिक्तत्वेन पक्षविशेषणेनोक्तबाधशङ्कानुदयात् । अहमिति प्रतीतेरात्ममात्रविषयत्वस्योक्तत्वाच्च ॥

यद्वा ब्रह्म, स्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवत्, पदार्थत्वाद्धटवत् । न च स्वज्ञानाबाध्य इत्यत्र स्वपदेन ब्रह्मशब्दवाच्योक्ता-वसत्यत्वेनाप्युपपत्त्याऽर्थान्तरं, तल्लक्ष्योक्तौ तु दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं, सर्वस्य तज्ज्ञानबाध्यत्वादिति वाच्यम् । त्वदभिमतब्रह्मोक्तावपि बाधकाभावात् । न चोक्तदोषः, ब्रह्मजडभेदस्य बाध्यत्वे, तदभेदस्य पारमार्थिकत्वापत्त्या ब्रह्मणोऽपि जाड्यापत्तेः । प्रतियोगि-तदभावयोरेकस्य बाधे अन्यस्य पारमार्थिकत्वनियमात् । न चोक्तानुमानद्वयेऽपि जडत्वमुपाधिः । भेदस्याऽरोपितत्वे लोकसिद्धसर्व-व्यवस्थाभङ्गरूपविपक्षबाधकतर्केण हेतोस्साध्यव्याप्यत्वे निश्चिते, तदव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । न चाऽरोपितभेदो व्यवस्थाहेतुः, वह्नौ तद्भेदारोपेऽपि दाहदर्शनात्, गुञ्जापुञ्जे वह्न्यभेदारोपेऽपि दाहादर्शनाच्च । व्यावहारिकत्वाद्यारोपितविशेषत्वेन ततोऽपि व्यवस्थानुपपत्तेश्च ।

यद्वा जीवेश्वरभेदः, पारमार्थिकः अनिषेध्यत्वेन प्रमाविषयत्वात्, ब्रह्मवत् । नचासिद्धिः, **'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा'**[१] इत्यादिश्रुत्या भेदस्य

---

१०. बृह.३.७.२३

निषिद्धत्वादिति वाच्यम् । अस्याः श्रुतेरीश्वरतुल्यद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वेन त्वदभिमतार्थपरत्वासिद्धेः । यथा चैतत् तथाऽग्रे वक्ष्यते ।

यद्वा, जीवो न ब्रह्माभिन्नः, परिच्छिन्नत्वाद्धटवदित्यनुमानेनाभेदाभावसिद्धौ अर्थान्तरादिशङ्कानुयात् । न चोक्तानुमानस्य सर्वस्यापि 'तत्त्वमसि'[१] इत्याद्यभेदश्रुतिबाधः शङ्क्यः । तस्या अन्यार्थपरत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । विस्तरस्त्वद्वैतशिक्षादौ द्रष्टव्यः । एतेनान्तःकरणातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानो जीवो न परस्माद् भिद्यते, चेतनत्वात्, पदार्थत्वाद्वा ब्रह्मवदिति निरस्तम् । प्रत्यक्षाद्युक्तदूषणगणग्रासात् ।

जीवपरभेदेऽर्थापत्तिप्रमाणोदाहरणम्

किञ्चार्थापत्तिर्जीवपरभेदे मानं, भेदं विना संसारित्वासंसारित्वादिव्यवस्थानुपपत्तेः । न च कल्पितभेदेन तदुपपत्तिः, भेदकल्पितत्वस्याद्याप्यसिद्धेः, आरोपितभेदमादायाब्राह्मणादेर्वेदाधिकारप्रसङ्गाच्च[२] । न च, जीवादीश्वरस्य भेदेऽनात्मत्वापत्तिः, अहमनुभवे प्रकाशमानस्य घटादिवदनात्मत्वात्, तदतिरिक्तचैतन्यस्य जीवरूपत्वादिति वाच्यम् । अनात्मनोऽहमनुभवविषयत्वस्य निरस्तत्वात् । अहमर्थव्यतिरिक्तचैतन्यमात्रस्य जीवरूपत्वे प्रमाणाभावेनेश्वरस्याप्यात्मत्वसिद्ध्युपपत्तेश्च । एवंविधदूषणस्याऽत्मैक्यसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयाच्च ॥

१. छा.उ. ६.८.७

२. ब्राह्मणादेर्वेदानधिकारप्रसङ्गाच्च - पा.

जीवानां परस्परभेदेऽनुमानप्रमाणप्रदर्शनम्

एवं जीवानां परस्परभेदेऽपि अनुमानं प्रमाणम् । तथाहि देवदत्तात्मा, यज्ञदत्तात्मप्रतियोगिकानौपाधिकभेदवान्, तद्दुःखाननुसन्धातृत्वात्, घटवत् । न चाप्रयोजकत्वं, विपक्षे हेतुविच्छित्तिरेव बाधिकेति । चैत्रो मैत्रप्रतियोगिकतात्त्विकभेदवांस्तदनुभूतसर्वाननुभवितृत्वात्, घटवत् । न च सर्वपदस्यासिद्धिवारकत्वेन वैय्यर्थ्यं, विमतं, सुरभिधूमरहितं चंन्दनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादाविव सार्थक्योपपत्तेः । विमतो बन्धध्वंसः, स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारप्रतियोगिकप्रतियोगि-ज्ञानाबाध्यभेदवन्निष्ठः, बन्धध्वंसत्वात्, सम्मतवत् । जीवः, स्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवान्, पदार्थत्वाद्धटवत् । सर्वत्रा-प्यनौपाधिकभेदाभावे सुखदुःखानुसन्धानाननुसन्धानादिव्यवस्था-नुपपत्तेर्नाप्रयोजकत्वम् । न चौपाधिकभेदेन व्यवस्थोपपत्तिः, करचरणाद्युपाधिभेदेऽपि बालयुवादिशरीरभेदेऽपि च तद्गतसुखदुःखा-नुसन्धानदर्शनात् ।

यत्तु, देवदत्तसुखानुसन्धानं, यज्ञदत्तात्मनो नाऽपादनीयं, इष्टापत्तेः । सिद्धान्ते आत्मभेदाभावेन तदनुसन्धानस्यैव तदीयत्वात् । नापि देहस्य तदापाद्यं जडत्वादिति, तन्न । देवदत्तशरीरेणापि तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च तच्छरीरप्रवृत्तौ तच्छरीरावच्छिन्नात्मप्रदेश-समवायिज्ञानं कारणं, मृतशरीरे प्रवृत्त्यदर्शनादिति वाच्यम् । एवं विशिष्यकार्यकारणभावे प्रमाणाभावात् । न च हस्तावच्छेदेन ज्ञानसत्त्वे पादाद्यवच्छेदेन प्रवृत्तिप्रसङ्गः, इष्टसाधनताज्ञानसत्त्वे तस्येष्टत्वात् । एवं कल्पनस्याऽत्मभेदसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । आत्मसम्बन्धा-

भावादेव वा मृतशरीरे यातनाशरीरज्ञानमादाय प्रवृत्त्यभावोपपत्तेश्च । न च यन्मनोजन्यं तन्मनोजन्यप्रवृत्तौ तज्ज्ञानं कारणम्, अतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । एतन्मनसैव यज्ञदत्तादिशरीरे प्रवृत्तिप्रसङ्गस्याप्या- पादनात् । एकस्यानेकान्तःकरणसद्भावे प्रमाणाभावेन भेदेन परिहारासम्भवाच्च ।

एतेन सिद्धान्तेऽन्तःकरणस्यैव सुखाद्यनुसन्धातृत्वात् तस्य च भिन्नत्वान्नातिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । अन्तःकरणोपादेयस्यापि तस्याऽत्मवृत्तित्वेनातिप्रसङ्गतादवस्थ्याच्च ।

यदपि च बालादिशरीरं, न भिद्यते, प्रत्यभिज्ञानात्, तन्नाशकाभावाच्च । प्रथमशरीरे [१]क्लृप्तशरीरादिव्यापाराभावात् । द्वितीयादिशरीरस्य ब्राह्मण्यादेरनुपपत्तौ जातिकुलगोत्रादिव्यवस्था- सम्भवात्, परिमाणभेदस्यानिर्वचनीयस्याङ्गुल्यग्रहृदयाद्यवच्छिन्नशरीरे सङ्कुचितविस्तृतपटादिपरिमाणभेदवदाश्रयभेदानियतत्वादिति ।

तदपि न । प्रत्यभिज्ञयैक्यासिद्धेः । नाहं बालः, किन्तु युवेत्यादिभेदप्रतीतिसमानकालीनप्रत्यभिज्ञायाः 'सोऽयं कुन्तलकलापः' इत्यादिवद् जातिविषयत्वात् । शरीरभेदे व्यवच्छेद्यात्माभेदविषय- त्वोपपत्तेश्च । न च नाशकाभावः, युवशरीरोत्पादकस्यैव तन्नाशकत्वात् । न च द्वितीयादिशरीरस्य ब्राह्मण्यादेरनुत्पत्तौ कुलगोत्रादिव्यवस्थानुपपत्तिः । सर्गाद्यकालीनब्राह्मण्यवद् विश्वामित्र- ब्राह्मण्यवच्चोपपत्तेः । युवादिशरीरस्यापि बालशरीरोपादानोपादेयत्वेन

---

१. जनक - पा.

सर्वव्यवस्थोपपत्तेश्च । न च तदुपादेयत्वे मानाभावः, 'यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयम्' इति व्याप्तिबलादेव तत्सिद्धेः । परिमाणभेदेन तदाश्रयशरीरभेदस्याप्यावश्यकत्वाच्च । न चानिर्वचनीयस्य तस्याङ्गुल्यग्राद्यवच्छिन्नशरीरपरिमाणभेदवन्न भेदकत्वमिति वाच्यम् । अस्य स्वाभाविकैक्यसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् ।

औपाधिकभेदे व्यवस्थाऽनुपपत्तिसाधनम्

किञ्चौपाधिकभेदेन व्यवस्थेति न युज्यते । उपाधिभेदव्यतिरिक्तौपाधिकभेदस्याप्रतीतेरसम्भवाच्च । स्वाभाविकप्रदेशविशेषाभावे परिच्छिन्नोपाधिसम्बन्धस्यायोगात् । एतेनावच्छेदकभेदप्रयुक्तावच्छिन्नभेद एव व्यवस्थापकः, स्थूलसूक्ष्मादिघटावच्छिन्नस्य विंशतिपदार्थाश्रयस्य नभसः स्वरूपकार्यभेदानुभव इति प्रत्युक्तम् । आकाशेऽपि स्वाभाविकप्रदेशसत्त्वेन दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः । एतेनैव संयोगतदभावाधिकरणयोरौपाधिकभेदाभावे मूलत्वाग्रत्वयोरुभयोरप्युभय-सामानाधिकरण्यनियमेनैकतरावच्छेदेनैकतरस्यानुभवो न स्यादिति प्रत्युक्तम् । संयोगतदभावयोरपि स्वाभाविकप्रदेशवृत्तित्वात् । न चैवमवच्छेदकवैय्यर्थ्यम् सदृशवस्तु[1]द्वयभेदक[2]कौसुम्भाद्यवच्छेदकवदवैय्यर्थ्योपपत्तेः ।

जीवपरभेदसाधकहेतूनां बाधकोद्धारः

एतेन सर्वेषामेव भेदहेतूनां **'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा'**[3], 'एको देवः

---

१. वस्त्र - पा.

२. व्यञ्जक - पा.

३. बृ.३.७.२३

सर्वभूतेषु'[१] इत्यादिश्रुत्या **'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् । तथाप्येकोऽप्यनेकः स्याज्जलाधारेष्विवांशुमान्'**[२] इति याज्ञवल्क्यवचनेन **'ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसञ्ज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित्'**[३]इत्यादि भारतवचनेन च बाध इति प्रत्युक्तम् । श्रुतेर[४]र्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **'एको देवः'**[५] इति श्रुतौ भारतवचनेन च जीवभेदमङ्गीकृत्यान्तर्याम्यैक्यस्यैव प्रतिपादनेन त्वदभिमतार्थासिद्धेश्च । याज्ञवल्क्यवचनस्यापि 'एक एव तु भूतात्मा'[६] इत्यादिवत् परमात्मविषयत्वात् । यथा चैतत्तथोक्त-मधस्तात् ।

जीवानां निरुपाधिकभेदाभावसाधकानुमाननिरासः

यदपि, किञ्च जीवो नाणुः, सर्वाङ्गव्याप्तसुखादेर्युगपद्विच्छिन्नदेहद्वये प्रयत्नादेश्चाननुभवप्रसङ्गात् । नापि विभुः, त्वयाऽनङ्गीकारात् । तस्माज्जीवाणुत्वविभुत्वयोरयोगात् स्वतो मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्तेः, सर्वात्मनो ब्रह्मणः श्रुत्यादिसिद्ध औपाधिकप्रदेश एव जीव इति, न जीवानामपि भेद इति । तदपि न ।

१. श्वेताश्व.६.११

२. अग्निपुराणम्.अ.३७६.१३

३. ब्राह्म.पु.३०.६३, म.भा.शान्ति.प.३५२.१८३

४. रन्यपरत्वस्य - पा.

५. श्वेताश्व.६.११

६. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् - १२.

जीवस्यौपाधिकब्रह्मप्रदेशनिरसनपूर्वकं स्वाभाविकाणुत्वस्य समर्थितत्वात् । तथा चोक्तानुमानेन, भेदसिद्धिरविकलैव ।

एतेन ध्वंसाप्रतियोगिदेवदत्ताहमनुभवविशेष्यं न भौतिकातिरिक्तयज्ञदत्ताहमनुभवविशेष्यप्रतियोगिकानौपाधिकभेदवत्, कार्यकारणातिरिक्तत्वे सत्यहमनुभवविशेष्यत्वात् । स्वावृत्तिज्ञानविषयत्वाद्वा यज्ञदत्तवत्, व्याप्तिग्रहौपाधित्वाच्च । स्वावृत्तीति न व्यर्थं, सर्वेषामास्तिकानां सङ्घातद्वयातिरिक्तात्मा सिद्ध इति न पक्षे हेत्वसिद्धिः । वृत्तिरपि आत्माध्यस्तैवाऽत्मविषयेति न सिद्धान्ते द्वितीयहेत्वसिद्धिरिति निरस्तम् । तत्र ध्वंसाप्रतियोगीति विशेषणं व्यर्थम्, आत्मातिरिक्तस्य अहमनुभवविशेषणत्वेपि[1] मतद्वयेऽप्यहमनुभवस्य साक्षिरूपतया वैय्यर्थ्यतादवस्थ्यात् । एवं साध्ये हेतौ च भौतिकातिरिक्तत्वकार्यकारणातिरिक्तत्वविशेषणेऽपि व्यर्थे च । उक्तरीत्या सिद्धसाधनव्यभिचारयोरसम्भवात् ।

यद्यपि गौरोऽहमित्यहमनुभवे, शरीरादिकमपि विषयः । तथाऽप्यात्मन एव तत्र विशेष्यत्वमित्यदोषः । परमते वृत्तेरन्तःकरणाश्रिततया द्वितीयहेतोरप्यसिद्धिः । न च वृत्तेरात्मन्यध्यस्तत्वान्नासिद्धिरिति वाच्यम् । आध्यासिकसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वाभावात् सर्वस्याप्यात्मन्यध्यस्ततया स्वावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिश्च । न च चैतन्यमेव स्वावृत्ति प्रसिद्धं तस्यावृत्तित्वादिति वाच्यम् । आत्मानं जानामीत्यनुभवानुसारेण तस्यापि स्ववृत्तित्वावश्यम्भावात् ।

---

१. अहमनुभवविशेष्यत्वस्य निरस्तत्वात् - पा.

अन्यथाऽऽत्मनोऽपि स्वावृत्तिचैतन्यविषयत्वेनासिद्ध्यापातात् । न च स्वावृत्तिवृत्त्यविषयत्वं विवक्षितम् । अन्तःकरणस्य स्वाश्रयवृत्ति-विषयत्वेऽप्युक्तहेतुसत्त्वेन व्यभिचारात्, यज्ञदत्तसुखाद्यत्यन्ता-भावाधिकरणत्वस्योपाधित्वाच्च ।

एतेन, न च यज्ञदत्तसुखाद्यभावाधिकरणत्वमुपाधिः, सुषुप्तिकालीने तच्छरीरानवच्छिन्ने च तस्मिन् साध्याव्यापकत्वात्, यदवच्छेदेन साध्यं तदवच्छेदेनोपाध्यङ्गीकारे पक्षे साध्यसत्त्वेऽप्यविरोधादिति निरस्तम् । आत्मनोऽणुत्वेन शरीरावच्छिन्नप्रदेशशून्यत्वात् । सुषुप्तिकाले सुखाद्यत्यन्ताभावाभावेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वासिद्धेः । 'नाहं यज्ञदत्तः' इत्यादिबाधितत्वाच्च । **'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना-नामेको बहूनां यो विदधाति कामान्'**[१] इत्यादिश्रुतिबाधितत्वाच्च । न च श्रुतिर्विशिष्टभेदविषया निरुपाध्यात्मनि भेदनिषेधकश्रुतेरप्रसक्त-प्रतिषेधपरिहाराय निरुपाध्यात्मभेदविषयत्वावश्यम्भावात् । अनूकूल-तर्काभावेनाप्रयोजकत्वाच्च । न चाभेदश्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गो बाधकः । अर्थान्तरत्वेऽपि तत्प्रामाण्योपपत्तेरिति ।।

।। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुणा विरचिते भेदविद्याविलासे अनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ।।

---

१. कठो.५.१३

।। श्रुतिपरिच्छेदः ।।

प्रत्यक्षसिद्धे भेदे श्रुतितात्पर्याभावशङ्का

एवं श्रुतिरपि जीवपरभेदे मानम् । अत्र नवीनाः श्रुतिर्न भेदे प्रमाणं, तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन श्रुतितात्पर्यागोचरत्वात् । तात्पर्यविषयीभूतार्थ एव शब्दस्य प्रमाणत्वात् । तथाहि । अस्ति हि श्रुतिप्रतिसन्धानविरहिणामपि 'नाहमीश्वरः' इति भेदप्रतीतिः । ततश्चानुभवसिद्धे न श्रुतितात्पर्यं कल्पनीयम्, श्रुतितात्पर्यं विनाऽपि प्रमाणाभावप्रयुक्ततदसत्त्वशङ्कायाः व्यावृत्तितत्वात् । श्रुतिसिद्धमेव भेदं प्रत्यक्षादिरनुवदतीति विपरीतमेवास्त्विति चेन्न । यस्य यत्प्रमाणाधीनाऽसत्त्वशङ्काव्यावृत्तिः तत्तत्प्रमेयं, भेदश्च निरपेक्षानुभवव्याप्तिबलप्रवृत्तानुमानाभ्यामेवासद्व्यावृत्ततया सिद्धो न बहुसापेक्षकविलम्बितप्रवृत्तिकश्रुत्येति श्रुतेरनुवादः । न चानुभवाद्यगोचरस्तात्विकभेदः श्रुतिगोचर इति वाच्यम् । जीवे भेदद्वयस्य बाधितत्वात् ।

न च तस्यैव [१]भेदस्य तात्विकत्वं श्रुत्यर्थ इति वाच्यम् । पामराणामपि तत्तात्विकत्वबुद्धेः सत्त्वात्, परन्तु साधिष्ठानचैतन्यनिष्ठेत्यस्माभिरुच्यते । त्वया तु भेदस्यैवेति किं श्रुत्या ? न च श्रुतिबलादेवास्माभिः भेदप्रत्यक्षस्य तात्विकविषयत्वं कल्पितमिति न भेदश्रुतिवैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । श्रुतेरिव प्रत्यक्षादीनामपि परस्य स्वतः प्रमाणत्वात् । यावद्व्यवहारं घटादिवद् बाधाभावाच्च । अत एव सिद्धान्त्यभिमतमिथ्यात्वं श्रुतिबाधितमिति निरस्तम् । परस्य

---

१. नचास्यैव - पा.

श्रुतिसमानप्रामाण्यकप्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेः । तस्मान्न प्रत्यक्षादिसिद्धे श्रुतेस्तात्पर्यमिति ॥

श्रुतेर्भेदानुवादकत्वेन तत्र तस्यास्तात्पर्योपपादनम्

तन्न । तत्र न तावत् त्वद्रीत्या श्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वं, त्वन्मते अहमर्थविशिष्ट एव भेदानुभवेन निरुपाध्यात्मनि भेदस्य प्रत्यक्षाप्राप्ततया तत्र तद्बोधकत्वेनानुवादित्वोपपत्तेः । भेदनिषेधश्रुतेर-प्रसक्तप्रतिषेधत्वपरिहाराय श्रुत्यैव तत्र भेदस्य प्रसञ्जनीयत्वाच्च । त्वन्मते प्रत्यक्षस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन, श्रुतिप्रतिपन्नभेदमिथ्यात्व-बाधने सामर्थ्याभावात् । तत्प्रतिप्रसवार्थत्वेन भेदश्रुतेः प्रवृत्ति-सम्भवाच्च । किञ्च प्रत्यक्षसिद्धातात्विकभेदातिरिक्तभेदविषयत्वान्न श्रुतेरनुवादित्वम् । न चातिरिक्तभेदविषयत्वे प्रमाणाभावः, अनुवादत्वेन नैरर्थक्यात् । विषयान्तरकल्पनेन वैय्यर्थ्यपरिहारस्योचितत्वात् । 'द्वयोः प्रणयन्ती'त्यादौ तथा तद्दर्शनाच्च । न च जीवे भेदद्वयस्या-ननुभवो दोषः, एकस्य श्रुत्यैकगम्यतया तदननुभवस्यादोषत्वात् ।

नाप्यस्मद्रीत्या भेदश्रुतेरनुवादित्वं दोषः, तस्य याथार्थ्यरूप-प्रामाण्याविरोधित्वेनादोषत्वात् । यत्तन्नेत्यादिनिषेधलिङ्गाभावेन **'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति'**[1] इति कर्मफलानशनेऽप्यभितः प्रकाश-मानत्वादिरूपविधेयान्तरसत्त्वेन च, विधानार्थमनुवादेऽपि स्वार्थ-परत्वाक्षतेश्च । किञ्च, प्रतिजीवं भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि जीवत्वावच्छिन्ने तदप्राप्त्या श्रुतेरनुवादित्वमुपपद्यते ।

---

१. मुण्ड.उ.३.१.१

किञ्चौपनिषदस्य ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेणाप्राप्ततया तद्धर्मिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्य कथं शास्त्रनिरपेक्षप्रत्यक्षादिना प्राप्तिः । न च शास्त्रसापेक्षत्वाप्राप्त्या शास्त्रस्यानुवादकता । न च श्रुति-प्रतिसन्धानविरहिणामपि भेदप्रतीतेर्न शास्त्रसापेक्षत्वमिति वाच्यम् । प्रतियोग्युपस्थितिं विना तद्भेदप्रतीतेरसम्भवात् । न च भेदप्रत्यक्षस्य **'यः सर्वज्ञः सर्ववित्'**[१] इत्यादिप्रतियोगिग्राहकश्रुतिसापेक्षत्वेऽपि न भेदश्रुतिसापेक्षत्वमिति वाच्यम् । यत्प्रमाणं यद्विषये यमुपजीवन्नेव प्रवर्तते, तस्य तद्विषये तस्य तज्जातीयस्य वा, अनुवादत्वा-नापादकत्वात् । अन्यथा तवापि **'तत्त्वमसि'**[२] इत्यादेरननुवादित्वं न स्यात् । श्रुत्या तदर्थस्य, ब्रह्मत्वावगत्यनन्तरमहमस्मीति तदर्थब्रह्माभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तस्माच्छ्रुतेरननुवादित्वेन भेदे तात्पर्यमित्युक्तम् ।

एतेनाहमर्थे प्रतीयमानस्य भेदस्यौपाधिकत्वात् मिथ्यात्वेन न तत्त्वावेदकश्रुतितात्पर्यविषयत्वमिति निरस्तम् । भेदौपाधिकत्वस्य निरस्तत्वात् । श्रुतितात्पर्याविषयत्वेनैव, तस्य तात्त्विकत्वसिद्धेश्च । न च तात्त्विकत्वसिद्धिं विना तात्पर्यविषयत्वं दुर्ज्ञेयमिति वाच्यम् । ब्रह्मणोऽपि श्रुतितात्पर्यसिद्धेः प्राक् तात्त्विकत्वासिद्ध्या, तत्वावेदकश्रुतितात्पर्यासिद्धिप्रङ्गात् । न च भेदस्य निषिद्धत्वेन तात्त्विकत्वानिश्चयान्न श्रुतितात्पर्यविषयत्वमिति वाच्यम् । अलक्षण-मित्यादिना ब्रह्मणोऽपि निषिद्धत्वात् । भेदनिषेधश्रुतेरन्यपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

---

१. मुण्ड.१.१.९ २. छा.६.८.७

भेदज्ञानेनानवद्यपुमर्थाभावेन प्रत्युतानर्थहेतुत्वेन च न तत्र श्रुतितात्पर्यमिति शङ्का

यदपि भेदज्ञानादनवद्यपुमर्थाभावेन तस्य श्रुतिजन्यत्वायोगाच्च न तत्परत्वं युज्यते । प्रत्युत- **'उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति'**[१], **'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'**[२] इति भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्वमेव श्रूयते । **'अथ येऽन्यथातो विदुरन्य-राजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः'**[३] इत्यादिना भेदस्य निन्दितत्वाच्च श्रुतितात्पर्यम् । **'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा'**[४] **'नान्योऽतोऽस्ति श्रोता'**[५], **'नात्र काचन भिदाऽस्ति'**[६] इत्यादिना वाक्येनानधिगताबाधितप्रयोजनवद्भेदाभावस्य प्रतिपादितत्वाच्च, न भेदस्सत्यः न वा श्रुत्यर्थः । न चेदं वाक्यम् ईश्वरस्यैव भेदं प्रतिषेधतीति वाच्यम् । द्रष्टृसामान्यभेदस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । श्रोत्रादिभेदनिषेधस्य प्रसिद्धं जीवं विहायान्यत्रासम्भवाच्च । भेदं प्रतिषिध्य **'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः'**[७] इत्यभेदप्रतिपादनाच्च । ईश्वरनानात्वस्य चाप्रसक्तत्वात्, न निषेध इति ।

भेदज्ञानस्य पुमर्थसाधनत्वसमर्थनम्

तदपि न । **'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृत-**

---

१. तैत्ति.२.७ २. कठ.४.१०

३. बृ.उ.१.४.१० ४. बृ.३.७.२३

५. बृ.३.७.२२ ६. म.वा.र.४ ७. बृ.उ.३.७.३

त्वमेति'[१], **'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः'**[२] इत्यादिश्रुत्या-

'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत'[३]

इत्यादिस्मृत्या च भेदज्ञानस्य पुमर्थसम्बन्धित्वावगमात् । न चोदाहृतश्रुतिद्वयेऽपि कार्यकारणसङ्घातान्यत्वमेवोच्यते, न तु जीवेश्वरयोः परस्परभिन्नत्वमिति वाच्यम् । पदन्यायेन तद्वाक्योपात्तयोरेव भेदप्रतियोगित्वेनान्वयसम्भवे, अन्यविषयकत्व-कल्पनायोगात् । **'आत्माऽप्यनीशस्सुखदुःखहेतोः यः कारणानि निखिलानि तानि । कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येको ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ'**[४] इति पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया च, पृथगात्मानमित्यस्य जीवेश्वरभेदपरत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च ।

ऐक्यमात्रस्य प्रतिपिपादयिषितत्वे, चशब्दपृथक्शब्दयोर्वैय्यर्थ्याच्च ।

'उदरमन्तरं कुरुते' इत्यादिश्रुतेः मिथ्याभूतभेददर्शनपरत्वेन भेदस्या-निन्दितत्वोपपादनम्

'आत्मानं मत्वा' इत्येतावतैव विवक्षितार्थसिद्धेः । वस्तुतः तव जीवेशभेदवत्, जडेश्वरभेदस्यापि बाध्यत्वेन, तज्ज्ञानस्यापि पुमर्थसम्बन्धित्वायोगाच्च । न च **'उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति'**[५] इत्यादौ भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्वमावेद्यत इति वाच्यम् । उदरं

१. श्वेताश्व.१.६ २. श्वेताश्व.४.७
३. भ.गी.१५.१९ ४. श्वेताश्व.१.२ ५. तैत्ति.२.७

अल्पमेव, मिथ्याभूतमेव, अन्तरं, भेदबुद्धिं, यस्तु करोति, तस्य भयं भवतीति, मित्याभूतभेददर्शिन एव भयावेदनात् । **'य इह नानेव पश्यति'**[१] इत्यस्यापि नानेवालीकम् अल्पं वा भेदं यः पश्यति, स मृत्युमाप्नोतीत्यर्थपरत्वात् ।

वस्तुतस्तु वाक्यद्वयमपीश्वरे स्वगतस्वप्रतियोगिकभेददर्शिनिन्दा-परमिति, न ततः परस्येष्टसिद्धिः । **'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते'**[२], **'मनसैवेदमाप्तव्यम्'**[३] इति पूर्ववाक्ये परमेश्वरस्य प्रस्तुतत्वात् । **'अथ येऽन्यथाऽतो विदुः'**[४] इत्यस्यापि **'स एवेदं सर्वं'**[५] **'अहमेवेदं सर्वं'**[६] **'आत्मैवेदं सर्वम्'**[७] इति सामानाधिकरण्यनिर्देशलब्धं, यत् सर्वनियामकत्वसर्वकारणत्वादि, अतोऽन्यथा तद्विरुद्धाकारेण ये जानते तन्मात्रनिन्दापरत्वेन, त्वदभिमतार्थपरत्वासिद्धेः । **'अथ योऽन्यां देवताम्'**[८] इत्यस्य योऽन्यो जीवोऽन्यां विलक्षणां देवतामुपास्ते किमिति, अन्योऽसौ परमात्माऽहमस्मीति, **'न स वेद यथा पशुः'**[९] इति, जीवपराभेदोपासनानिन्दापरत्वेन, त्वदिष्टासिद्धेः । न च व्यवहितान्वयो दोषः, सन्निधानाद्योग्यतायाः प्रबलत्वात् । यद्वा,

---

१. कठ.४.१० २. तैत्ति.२.७
३. कठ.४.११ ४. बृ.उ.१.४.१०
५. छा.उ.७.२५.१ ६. छा.उ.७.२५.१
७. छा.७.२५.२ ८. बृ.उ.१.४.१०
९. बृ.उ.१.४.१०

अन्योऽसावन्योऽहमस्मीत्येवोपासनाकारः । सा चोपासना परदेवताविषयिण्येव कार्या, यस्तु परदेवतान्यां देवतामुपास्ते न स वेद यथा पशुः, तथा च ब्राह्मणम्, **'वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते । तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः'**[१] इति ।

नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यनयोः श्रुत्योः भेदप्रतिषेधकत्वनिराकरणम्

नचैवं **'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा'**[२] इत्यादिना भेदं प्रतिषिध्य **'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः'**[३] इत्यभेदप्रतिपादनानुपपत्तिः । 'एषोऽन्तर्यामी ते आत्मा स्वरूपम्' इति तदर्थप्रतीतेरिति वाच्यम् । **'सदा पश्यन्ति सूरयः'**[४] इत्यादिद्रष्ट्रनेकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधेन, द्रष्टृसामान्यभेद-निषेधपरत्वायोगात् । अत इत्यनेन प्रस्तुतं सर्वनियन्तारं परामृश्य 'अतोऽन्यो द्रष्टा नास्ति' इत्युक्ते 'अस्मिन् ग्रामे अयमेव सर्वनियामको नान्यः पुरुषोऽस्ति' इत्यादावन्यशब्दस्य प्रस्तुतसदृशान्यपरतया व्युत्पन्नत्वेनेहापि सर्वनियामकद्रष्ट्रन्तर-निषेधस्यैवोचितत्वाच्च । द्रष्टृभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तदविरोधाय, तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिरित्यादौ दृशेर्दूरे धूमदर्शनार्थकत्ववद् द्रष्टृपदस्यापीश्वरतुल्य-द्रष्ट्रर्थकत्वोपपत्तेश्च ।

एतेन **'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'**[५] इत्याद्यक्षरब्राह्मणमपि व्याख्यातम् । न च श्रोतृत्वादेर्जीवादन्यत्रासम्भवः । श्रोत्रेन्द्रियादिनियतज्ञानस्यैव

१. कृष्णामृतमहार्णव- श्लो.१२५ २. बृ.उ.३.७.२३
३. बृ.उ.३.७.३ ४. कठो.३.९ ५. बृ.उ.३.८.११

श्रोत्रादिपदवाच्यतया ईश्वरस्यापि श्रोतृत्वाद्युपपत्तेः । नचेश्वरस्य श्रोत्रादिसद्भावे मानाभावः **'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति'**[१] इति श्रुतिस्मृत्योरेव तत्र प्रमाणत्वात् । **'अपाणिपादः'**[२] इत्यादिनिषेधस्तु अस्मदादिवन्नियतदेशवृत्तिपाण्यादिनिषेधपर इति न विरोधः । नचेश्वरतुल्यद्रष्ट्रन्तरस्याप्रसक्ततया निषेधानुपपत्तिः । **'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते'**[३], **'यस्मात्परं नापरस्ति'**[४], **'मत्तः परतरं नान्यत्'**[५] इत्यादिवदुपपत्तेः । तथा च **'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा'**[६] इति न जीवपरभेदप्रतिषेधः ।

न च वाक्यशेषेण तदभेदः प्रतिपाद्यते । 'एष आत्मा पृथिव्यादिनियामकत्वेन प्रस्तुत आत्मा तेऽन्तर्यामी पृच्छ्यपृच्छकभावेन त्वत्सम्बन्धी, त्वया पृष्टोऽन्तर्यामीति यावत् । अन्तर्यामिणं ब्रूहि' इति प्रश्नानुरोधात् प्राथम्याच्च । प्रस्तुतात्मोद्देशेनैवाऽन्तर्यामित्वविधानस्यैव न्याय्यत्वाच्च । **'य आत्मनि तिष्ठन्'**[७] इत्याद्युपक्रमानुसारेणास्य प्रकरणस्य जीवपरभेदपरत्वावश्यम्भावाच्च । तथाच सूत्रम्- **'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते'**[८] इति । तस्मात् **'द्वा सुपर्णा'**[९] इत्यादिश्रुतेर्जीवपरभेदपरत्वे न किञ्चिद् बाधकमिति ॥

---

१. भ.गी.१३.१४ २. श्वेताश्वे.३.१९

३. गुह्यका.६७ ४. श्वेताश्व.३.९

५. भ.गी.७.७ ६. बृ.उ.३.७.२३

७. बृ.उ.३.७.३ ८. ब्र.सू.१.२.५ ९. मुण्ड.उ.३.१.१

'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतेः जीवेशभेदे तात्पर्याभावशङ्का

यत्तु **'द्वा सुपर्णा'**[१] इत्यादिना जीवेशभेदपरं, तद्धि, **'तयोरन्यः-पिप्पलं स्वाद्वत्ति'**[२] इत्यहङ्कारतादात्म्यापन्नजीवमनूद्य **'अनश्नन्नन्यो-ऽभिचाकाशीति'**[३] तमेव ततो निष्कृष्टया भोक्तृतया दर्शयति, विशिष्टानुवादश्च, निष्कृष्टाहङ्कारस्य तस्याभोक्तृत्वं प्रतिपादयितुमेव, तथासति ह्यनुभवविरोधः परिहृतस्स्यात् । अन्यथा **'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्'**[४] इति उपक्रमस्य **'अन्या वाचो विमुञ्चथ'**[५] इति भेदवाङ्निषेधस्य **'ब्रह्मैवेदम्'**[६] इति पूर्ववाक्यस्य **'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'**[७] इत्युपसंहारस्य च, बाधः स्यादिति ॥

तन्न । 'स्वाद्वत्ति' इत्यस्यान्तःकरणतादात्म्यापन्नचैतन्यपरत्वे प्रमाणाभावात् । न च

'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च'[८], **'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥'**[९], **'शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः । अहङ्कारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नाऽत्मनः'**[१०] इत्यादिश्रुति-स्मृत्यनुसारेण अन्तःकरणस्यैव कर्तृत्वावसायेन, तत्तादात्म्यं विना,

१. मुण्ड.३.१.१
२. मुण्ड.३.१.१
३. मुण्ड.३.१.१
४. मुण्डा.१.१.३
५. मुण्ड.२.२.५
६. मुण्ड.२.२.११
७. मुण्ड.उ.२.२.१३
८. तैत्ति.उ.२.५
९. भ.गी.३.२७
१०. भाग.११.२८.१६

जीवस्य कर्तृत्वायोगात् 'स्वाद्वत्ति' इत्यस्य विशिष्टपरत्वावश्यकमिति वाच्यम् । **'विज्ञानं देवास्सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते'**[१] इति वाक्यशेषेण सर्वदेवोपास्यतयाऽवगतस्य ब्रह्मतयाऽन्तःकरणरूपत्वासिद्धेः । **'विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि'**[२] इत्यत्रापि विज्ञानं ब्रह्मैव जगत्कारणमिति श्रवणात् । विस्तरस्त्वद्वैतशिक्षायां द्रष्टव्यः ।

'अहङ्कारविमूढ' इत्यस्याहङ्कारेण गर्वेण विमूढात्माऽपहृतज्ञान अहं कर्तेति मन्यते ईश्वरगतमेवानन्याधीनकर्तृत्वं स्वात्मनि बुध्यत इत्यर्थपरत्वेनान्तःकरणस्य कर्तृत्वासिद्धेः । ततोऽहङ्कारस्य 'दृश्यन्ते' इत्यस्यापि शोकादौ जनयितव्येऽन्तःकरणस्य सहकारित्वमात्रप्रतिपादन-परत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतिः जीवेशभेदप्रतिपादकत्वे उपक्रमादिविरोधपरिहारः

एतेन, **'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति'**[३] इत्यहङ्कारविशिष्टचैतन्य-मनूद्य **'अनश्नन्नन्यः'**[४] इति निष्कृष्टस्य चैतन्यस्याभोक्तृत्वमुच्यते, तथा सति ह्यनुभवविरोधः परिहृतः स्यादिति विशिष्टानुवादप्रयोजन-कथनमपि प्रत्युक्तम् । जीवातिरिक्तेश्वरस्यैव कर्तृत्वाभावोक्त्याऽनुभव-विरोधाप्रसराच्च । न च **'द्वासुपर्णा'**[५] इत्यस्य जीवेश्वरभेदपरत्वे **'कस्मिन्नु भगवः'**[६] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः । अन्यज्ञानेनान्यज्ञानासम्भवादिति वाच्यम् । त्वयाऽपि

१. तै.उ.२.५
२. तै.उ.२.५
३. मुण्ड.३.१.१
४. मुण्ड.३.१.१
५. मुण्ड.३.१.१
६. मुण्ड.१.१.३

जडचेतनयोर्भेदाङ्गीकारेण साम्यात् । जडस्य मिथ्यात्वेऽपि तस्य ईश्वरस्वरूपत्वानङ्गीकारात् । न च ब्रह्मज्ञानेन सर्वं तत्वतो ज्ञातं, अध्यस्तं प्रति अधिष्ठानस्यैव तत्त्वरूपत्वादिति वाच्यम् । जगदध्यस्तत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । तत्वं ह्यनारोपितं रूपं तच्चाध्यस्त-स्याध्यस्तत्वमेव । अन्यथाऽनध्यस्तत्वप्रसङ्गादिति, जगत्तत्वस्य ब्रह्मरूपत्वासिद्धेश्च । न च ब्रह्मज्ञानेन जगदध्यस्तत्वज्ञानात् सर्वस्यापि तत्वतो ज्ञातत्वमविरुद्धमिति वाच्यम् । अन्यज्ञाने-नान्यज्ञानायोगस्य त्वयैवोक्तत्वात् । प्रधाने ज्ञाते अप्रधानं ज्ञातफलं भवति - इत्यर्थपरत्वेनोपक्रमस्याविरोधाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

एतेन **'अन्या वाचो विमुञ्चथ'**[१] इति परामर्शोऽपि व्याख्यातः । तत्र परमात्मन एव मुख्यज्ञेयत्वस्य अन्येषाममुख्यज्ञेयत्वस्योक्त्या-ऽविरोधात् । अन्यथा **'नारायणं महाज्ञेयं'**[२], **'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये'**[३] इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । **'नास्त्यकृतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्'**[४] इत्युपक्रमानुसारेणान्या वाच इत्यस्य क्षयिष्णु-फलकर्मबोधकवाङ्निषेधपरत्वेनाविरोधाच्च । न च **'ब्रह्मैवेदम्'**[५] इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म **'तज्जलानिति शान्त उपासीत,**[६]' **'विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति'**[७], **'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः'**[८] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरेव तद्गतेरुक्तत्वात् ।

---

१. मुण्ड.२.२.५ २. महाना.९.३

३. त्रि.ता.४.१७ ४. मुण्ड.१.२.१२

५. मुण्ड.२.२.११ ६. छा.उ.१.१४.१

७. महाना.९.२ ८. भ.गी.११.४०

नचैवं '**ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति**'[१] इति विदुषो ब्रह्मभावापत्ति-प्रतिपादनपरत्वात्तद्विरोधः । '**स यो हवै तत्परमम्**'[२] इति ज्ञेयस्य परत्वेन विशेषिततया, इह परब्रह्मभावापत्तेः प्रतिपिपादयिषितत्वे, परं ब्रह्मैव भवतीत्याकारत्वापातेन, जीव एव भवतीत्यर्थस्य विज्ञातव्यत्वात् '**द्वे ब्रह्मणी**'[३] इत्यादौ जीवेऽपि ब्रह्मशब्द-प्रयोगदर्शनात् । न च जीवभावस्य स्वतःसिद्धतया ज्ञानफलत्वा-नुपपत्तिः । ब्रह्मभावस्य स्वतःसिद्धतया तवापि साम्यात् । नचौपाधिकरूपनिरसनेन निजरूपाविर्भाव एव सज्ज्ञानसाध्य इति वाच्यम् । ममापि साम्यात् । आविर्भावस्यापि तव ब्रह्ममात्रतयोक्त-दोषानिस्ताराच्च । '**ब्रह्मविदाप्नोति परम्**'[४] इति श्रुत्यन्तरानुसारेण, '**परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्**'[५] इति पूर्ववाक्यानुसारेण च 'ब्रह्मैव भवति- ब्रह्मैव प्राप्नोति' इत्यर्थपरत्वाच्च । भवतीति परस्मैपदस्य व्यत्ययेनाप्युपपत्तेः । एतेन '**ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येति**'[६] इत्यादि-श्रुतिरपि व्याख्याता ।

'द्वा सपर्णा' इत्यादिश्रुतेर्भेदपरत्वे पैङ्गिरहस्यब्राह्मणविरोधपरिहारः'

यदपि द्वासुपर्णेत्यस्य जीवेश्वरभेदपरत्वे '**तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति**'[७]इति सत्वं, '**अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति**'[८] इत्यनश्नन्नन्यो अभिपश्यति ज्ञस्तदेतत्सत्वं, येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शरीररूपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः' इति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणविरोध इति । तदपि

१. मुण्ड.३.२.९ | २. रुद्रह.५२
३. त्रि.ता.४.१७ | ४. तै.उ.२.१
५. मुण्ड.३.२.८ | ६. बृह.४.४.६
७. मुण्ड.३.१.१ | ८. मुण्ड.३.१.१

न । सत्वशब्दस्य 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्तीति जन्तुषु' इत्यभिधानानुसारेण 'वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्वान्' इत्यादिप्रयोगानुसारेण च जीवपरत्वेनाविरोधोपपत्तेः । क्षेत्रज्ञशब्दस्यापि **'क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च'**[१], **'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि'**[२] इत्यादौ परमात्मन्यपि प्रयोगाच्च ।

'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः'[३], सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः'[४] इत्यादौ अन्तःकरणे सत्वशब्दस्य, 'जीवपरमात्मनोर्मध्ये जीवात्मा क्षेत्रज्ञ इति विज्ञायते' इत्यादौ क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवे प्रयोगो दृश्यत इति चेद् भ्रान्तोऽसि । वयमन्यत्र प्रयोगं न निषेधामः । किन्त्विह तयोर्जीवपरमात्मविषयत्वे नाविरोधमेव ब्रूमः । न च 'येन स्वप्नं पश्यति तत्सत्वम्'[५] इति जीवो येन करणेन स्वप्नं पश्यति तत् सत्वमिति सत्वशब्दार्थस्य जीवातिरिक्तत्वोक्तिविरोधः । येन जीवेन सहितः परमात्मा स्वप्नं पश्यति तत्सत्वमिति जीवस्यैव सत्वोक्तेः । न च परमात्मनः स्वप्नद्रष्टृत्वे मानाभावः, भ्रान्तत्वप्रसङ्गश्चेति वाच्यम् । **'अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजते कामवाङ्कामं पुरुषो निर्ममाणः'**[६] इत्यादौ परमात्मन एव स्वप्नपदार्थस्रष्टृत्वोक्त्या स्वसृष्टपदार्थद्रष्टृत्वस्याभ्रान्तत्वस्य चोपपत्तेः । **'अथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा'**[७] इत्युत्तरवाक्ये परमात्मन एव जीवापेक्षया अधिकद्रष्टृत्वोक्तेश्च । **'उपोऽधिके च'**[८] इति पाणिनिस्मरणात् । नचात्र

१. विष्णु.स.नाम.श्लो.२ २. भ.गी.१३.३
३. छा.उ.७.२६.२ ४. मुण्ड.उ.३.२.६
५. पैङ्गिरहस्यब्राह्मणम् ६. बृ.उ.४.३.३३
७. बृ.उ.४.३.३३ ८. पा.सू.१.४.८७

क्षेत्रज्ञशब्दो जीवपर एव शारीरत्वोक्तेरिति वाच्यम् । शरीरे स्थित्वा नियामकत्वेन परमात्मनोऽपि शारीरत्वोक्त्यविरोधात् । शारीरपदस्य जीवपरत्वेऽपि शारीरे जीवे स्थित्वा उपद्रष्टेत्यर्थपरत्वेनाविरोधोपपत्तेश्चेति दिक् । एतेन, **'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्'**[१] इत्यत्र कार्यकारणसङ्घातान्यत्वमेवार्थः इति प्रत्युक्तम् । 'द्वासुपर्णा' इत्यादिपूर्ववाक्यानुसारेण 'पुरुषो निमग्नः' इति पुरुषपदस्वारस्येन, **'अस्य महिमानमिति वीतशोकः'**[२] इति मोक्षफलभोक्तृत्वेन च प्रस्तुतजीवान्यत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ।

'सोऽश्नुते' इत्यादिश्रुत्या पारमार्थिकजीवेशभेदोपपादनम्

एवं **'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता'**[३] इति जीवेश्वरभेदे मानम् । सहभावस्य भेदगर्भितत्वात् । मुक्तौ विद्यमानस्य भेदस्य मायिकत्वानुपपत्तेश्च ।

यत्तु 'सोऽश्नुते'[४] इत्येतन्न मुक्तौ भेदप्रतिपादनपरम्, विदितब्रह्मरूपेण युगपत्सर्वानन्दानुभवस्यैव तदर्थत्वात्, मुक्तौ तदितरभोगस्यासम्भवात् । अन्यथा **'सहयुक्तेऽप्रधाने'**[५] इति ब्रह्मणो गुणत्वभोगयोः प्रसङ्गात् ।

तदुक्तं स्कन्दे- 'सोऽश्नुते सकलान् कामान् क्रमेण सुरर्षभाः । विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः' इति, तन्न । विदितब्रह्मरूपेण युगपत्सर्वानन्दावाप्तिरर्थ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न चेत्थम्भावलक्षणा

---

१. श्वेताश्व.४.७ **२. श्वेताश्व.४.७**
३. तै.उ.२.१ **४. तै.उ.२.१** **५. पा.सू.२.३.१९**

तृतीयैव मानमिति वाच्यम् । सहपदयोगे सहार्थतृतीयाया एव न्याय्यत्वात् । इत्थम्भावलक्षणतृतीयाश्रयणे तु विपश्चिद् ब्रह्म प्राप्त इति, ब्रह्मत्वं प्राप्त इति वा ब्रह्मविपश्चित्त्वं ब्रह्मज्ञानं प्राप्त इति वा तदर्थस्स्यात् । नाऽद्यः प्राप्यप्रापकभावस्य भेदं विना अयोगात् । न द्वितीयः । तव ब्रह्मत्वस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्प्राप्त्युक्त्ययोगात् । नान्त्यः । ब्रह्मज्ञानवतः सकलकामावाप्तेर्भेदेऽप्युपपन्नत्वादिष्टासिद्धेः । सहशब्दवैय्यर्थ्याच्च । न च तस्य यौगपद्यमर्थः । व्यवहितान्वय-प्रसङ्गात् । न च सहार्थतृतीयाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽप्राधान्यं भोगश्च स्यादिति वाच्यम् । 'सहयुक्तेऽप्रधाने'[1] इति सहयुक्तस्य प्राधान्ये गम्यमाने तृतीयाया विहितत्वेन गम्यमानस्य च वास्तवप्राधान्याविरोधित्वेन न शब्दतो प्राधान्यस्यैवेष्टत्वात् । परमात्मनः सर्वसारभोक्तृत्वेन भोगप्रसङ्गस्यापीष्टत्वाच्च ।

न च सिद्धान्तेऽपि मुक्तस्येतरभोगासम्भवः । **'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः'**[2] इत्यादौ भोगान्तरस्यापि श्रवणात् । नचोत्कृष्ट-ब्रह्मानन्देऽनुभूयमाने भोगान्तरकामना न सम्भवतीति वाच्यम् । ब्रह्मानन्दस्य मुक्तानुभाव्यत्वासिद्धेः स्वरूपानन्दस्य चानुभूयमानत्वेऽपि विषयाभिव्यक्तसुखस्य प्रागननुभूतत्वेन कामनोपपत्तेः । नचाज्ञानस्य निवृत्तत्वेन तस्याननुभूतत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । तन्निवृत्ता-वपीश्वरेच्छाया आवरकत्वेन तदननुभवोपपत्तेः । एवं उपबृंहणमपि[3] नेयम् ।

---

१. पा.सू.२.३.१९ २. छा.उ.८.१२.३

३. 'उपबृहणमपि' इति मुद्रितपाठः

‘परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते’ ‘यदा पश्यः’ इति श्रुत्योः जीवेशभेद-प्रतिपादकत्वोपपादनम्

एवं **‘परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते,’**[१] **‘यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्’**[२] इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नद्रष्टृदृश्यभावोऽपि जीवपरभेदे मानम् । न च तस्य कल्पितभेदेन निर्वाहः । वह्नौ वह्निभेदकल्पनेऽपि दाहादिदर्शनेन तस्य व्यवस्थाहेतुत्वायोगस्योक्तत्वात् । श्रुतेरतत्वावेदक -त्वापत्तेश्च । न च तात्पर्यविषयीभूतस्य शुद्धचैतन्यस्याबाधात् नातत्वावेदकत्वमिति वाच्यम् । द्रष्टृदृश्यभावस्यापि मानान्तरप्राप्ततया तात्पर्यविषयत्वावश्यम्भावात् । अभेदश्रुतेरपि कल्पिताभेदविषय-त्वेनोपपत्त्या तात्त्विकाभेदासिद्धिप्रसङ्गात् । अभेदस्य कल्पितत्वेऽपि श्रुतितात्पर्यगोचरस्य चिन्मात्रस्य सत्यत्वेन तत्प्रामाण्योपपत्तेश्च ।

न चानुभूयमानभेदविरोधेन श्रुतिपरिचयहीनानामभेदज्ञानाभावेन तदेकवेद्यस्य मिथ्यात्वे तदप्रामाण्यप्रसङ्गेन च प्रातीतिकस्य व्यावहारिकस्य वा, भेदस्यायोगात्, अभेदश्रुतेः पारमार्थिका-भेदपरत्वस्याऽवश्यकत्वमिति वाच्यम् । यजमानप्रस्तराभेदस्यापि तात्त्विकत्वापत्तेः । तत्राप्यनुभूयमानभेदविरोधेन **‘यजमानः प्रस्तरः’**[३] इत्यादिश्रुतिपरिचयहीनानामभेदज्ञानाभावेन तदेकवेद्यस्य तस्य मिथ्यात्वे तदप्रामाण्यप्रसङ्गेन च प्रातीतिकस्य वा व्यावहारिकस्य वा

---

१. **मुण्ड.३.२.८**

२. **मुण्ड.३.१.३**

३. **‘कृष्णयजुर्वेदः - काण्डम् - १, प्रपाठकः, ७-अनुवाकः ।**

भेदस्यायोगात् श्रुतेः पारमार्थिकाभेदपरत्वमावश्यकमिति सुवचत्वात् । ययोरभेदः भेदनिषेधो वा श्रुत्या बोध्यते तद्भेदस्याऽदिश्रुत्यैक-समधिगम्यतया, भेदस्य कल्पितत्वे तदप्रामाण्यापत्तेश्च । अभेदश्रुतेरन्यपरत्वेन वोपपत्त्याऽभेदपरत्वासिद्धेश्च ।

अभेदश्रुतीनामभेदपरत्वे बाधकसद्भावेन भेदपरत्वावश्यकता

न चैवं श्रुतहानादिकं दोषः । मुख्यस्यासम्भवे तस्य सह्यत्वात् । त्वयाऽपि विशिष्टाभेदपरत्वमपहाय चिन्मात्राभेदपरत्वस्वीकाराच्च । न चाभेदज्ञानस्य पुमर्थसम्बन्धित्वादभेदस्य श्रुतितात्पर्यविषयत्वमिति वाच्यम् । **'यो वेद'**[१], **'अहं ब्रह्मास्मि'**[२], **'स इदं सर्वं भवति'**[३] इत्यादौ अभेदज्ञानस्य दुःखिजडात्मकत्वप्रतिपादनमुखेन निन्दिततया तस्य पुमर्थसम्बन्धित्वासिद्धेः । भेदज्ञानस्यापि पुमर्थसम्बन्धित्वोक्त्या-ऽभेदश्रुतीनामपि भेदे तात्पर्यस्य दुर्वारत्वाच्च । प्रत्युत **'सोऽबिभेत् तस्मादेकाकी बिभेति'**[४] इत्यभेदस्य भयहेतुत्वस्यैवाऽवेदनात् । न चात्र निरुपचरितैक्यज्ञानस्य न भयहेतुत्वमावेद्यते, किन्तु द्वितीयवस्तु-सम्भावनाया एव । अत एव **'कस्मान्नु बिभेमि यन्मदन्यन्नास्ति'**[५] इत्युत्तरवाक्यमपिसङ्गच्छत इति वाच्यम् । स्वभिन्नत्वेन निश्चित-

---

१. तै.उ.२.१

२. बृ.उ.१.४.१०

३. बृ.उ.१.४.१०

४. बृ.उ.१.४.२

५. बृ.उ.१.४.२

प्रियादेर्भयहेतुत्वादर्शनेन विरोधिद्वितीयस्य भयहेतुत्वदर्शनेन च द्वितीयवस्तुसम्भावनामात्रस्य भयहेतुत्वोक्त्ययोगात् । एवञ्च 'कस्मान्नु बिभेमि यन्मदन्यद् विरुद्धं नास्ति' इति वा वाक्यशेषार्थ इति न तद्विरोधोऽपि ।

एतेन **'द्वितीयाद्वै भयं भवति'**[१] इत्याद्यपि व्याख्यातम् । न च **'तत्त्वमसि'**[२] इत्यादेरभेदपरत्वाभावे एकविज्ञानेन सर्वज्ञान, वाचारम्भणमृदादिदृष्टान्त, परमात्मप्रवेशादिभिस्तदुपपादनवैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । एकविज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञाया अभेदोपपादनपरत्वस्य निरस्तत्वेन मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्यापि तदुपपादनपरत्वासिद्धेः **'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'**[३] इति श्रुत्युक्तप्रवेशोऽपि परमात्मन एव सृष्ट्यनन्तरभाविप्रवेशस्य अनादिजीवभावरूपत्वायोगात् । न च व्यापकस्य परमात्मनः प्रवेशानुपपत्तिः, अन्तःप्रवेशावच्छेदेन सृष्टपदार्थसम्बन्धस्यैतत्प्रवेशरूपत्वोपगमात् ।

न च श्रुतेरभेदपरत्वाभावे **'सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् ।'**[४] **'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'**[५] इत्यभेदोपक्रमाद्यनुपपत्तिः । सृष्टेः प्राक्काලेऽप्यनादिजीवाविद्याकामकर्मादिः सृष्ट्युपयोगिनः सत्त्वेना-

---

१. बृ.उ.१.४.२

२. छा.उ.६.८.७

३. तै.उ.२.६

४. छा.६.२.१

५. ऐत.१.१

भेदोपक्रमत्वासिद्धेः । नचेतरसत्त्वस्य ब्रह्मेतरसकलनिषेध-विरोधित्वेऽपि नाभेदविरोधित्वमिति न तदुपक्रमत्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । त्वदभिमताभेदस्यापि ब्रह्मण्यतिरेकेणासत्त्वरूपतया विरोधस्य दुर्वारत्वात् । एवं जीवानां परस्परं भेदे श्रुतिरपि प्रमाणम्, '**नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां**'[१], 'परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे'[२], '**जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः**'[३], '**सदा पश्यन्ति सूरयः**'[४] इत्यादिका ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुणा विरचिते भेदविद्याविलासे श्रुतिपरिच्छेदः समाप्तः ॥

---

१. श्वेताश्व. ६.१३

२. महाना.८.१५

३. श्वेताश्वे.४.५

४. कठ.३.९

।। भेदस्वरूपसमर्थनं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।।

भेदस्वरूपस्य दुर्वचत्वशङ्कापूर्वकं तन्निरासः

ननु तथापि जीवपरयोर्जीवानां च भेदोऽनुपपन्नः । तत्स्वरूपस्य दुर्वचनत्वात् । तथाहि- न तावद् विभागः पृथक्त्वं वा तद्भेदः तयोर्धर्मिद्वयप्रत्यक्षाधीनप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षातिरिक्तं च भेदे न किञ्चित् प्रमाणमित्युक्तम् । नापि वैलक्षण्यम् । विविध-लक्षणस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वात् । विरुद्धलक्षणस्यातिरिक्तभेदतद्ग्रहाधीन ग्रहत्वात्, अहङ्कारातिरिक्तात्मनि ब्रह्मविलक्षणत्वे प्रमाणभावाच्च । अहङ्कारश्च नाऽत्मेत्युक्तम् । तस्मादन्योन्याभावस्वरूपो वा भेदो वाच्यः । तत्र न तावदन्योन्याभावः सम्भवति । तत्प्रतियोगि-प्रमाणयोरभावात् । तत्र न परमते घटादिः प्रतियोगी । अभेदविरोधि-भेदस्य तदभावतया तदयोगात् । न च घटादिरेव अभेदः, तदधिकरणे तद्भेदाभावप्रसङ्गात् । तादाम्यं भेदप्रतियोगीति चेन्न ।

तत्र, तावत् तादात्म्यं घटस्वरूपातिरिक्तं, न तावद्घट इति बुद्धिः प्रमाणम् । घटो घटाभिन्न इति बुद्धिस्तद्विषया, तस्याः भेदाभाव-विषयत्वात्, स एव तादात्म्यम् इति चेत्, तर्हि भेदतादात्म्ययो-रन्योन्यज्ञानाधीनज्ञानतया नैकमप्यनुभूयेत । न च घटाभावाभावो घट इव भेदाभावोऽपि अभावोपस्थितिं विनैव ज्ञायत इति वाच्यम्, घटे घटत्वस्येव विधिरूपस्य भेदाभावे अन्यस्याभावात् । न च तत्रापि कश्चिद्धर्मोऽस्त्विति वाच्यम् । अभिन्न इति बुद्धेः, तदन्यस्य तद्विषयज्ञानस्यादर्शनाच्च । न च घट इति बुद्धेरेव तादात्म्यमपि बाधकाभावाद्विषयोऽस्त्विति वाच्यम् । घटत्वस्मृतिजन्यघटज्ञाने तस्य

प्रकारतया भानायोगात् । औपाधिकधर्मस्य निर्विकल्पकायोगात् । घटत्वस्मरणजन्यघटज्ञानसमानाकारस्य ज्ञानस्य तदन्यस्यापि तदधिकविषयत्वायोगात्, घटत्वस्मरणजन्यघटज्ञानाधीनभेदज्ञानस्य तदभावाविषयत्वप्रसङ्गाच्च । अत एव तादात्म्यमप्यखण्डो धर्मः कश्चिद् घटादिनिर्विकल्पकविषय इति घटप्रत्यक्षे तदपि प्रकारतया प्रतीयत इति प्रत्युक्तम् । शाब्दघटज्ञानाद्भेदज्ञानाभावप्रसङ्गात् । तस्य घटशब्दादनुपस्थितेर्जात्यतिरिक्ताखण्डधर्माभ्युपगमे तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ जात्यभावप्रसङ्गाच्च । अनित्यस्याखण्डस्य रूपादावयोगात् ; घटत्वान्यस्याखण्डधर्मस्य घटत्वादिसमानतया तादात्म्यात्यन्ताभावस्य घटाद्यप्रतियोगितया तद्भेदत्वानुपपत्तेश्च । न ह्यन्याभावेऽन्यः प्रतियोगीति ॥

उच्यते- न तावद् भेदस्वरूपं तत्प्रतीतिर्वा निराकर्तुं शक्यते, तयोस्त्वयाऽप्यङ्गीकारात् । भेदप्रतीतौ तन्निरासासम्भवात् । तन्निवृत्त्यर्थं श्रवणादौ प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्, **'अन्या वाचो विमुञ्चथ,'**[१] **'नान्यः पन्थाः'**[२], 'अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूव', **'नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः'**[३], **'इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ'**[४] 'समानमितरच्छेदेन', **'चार्थे द्वन्द्वः'**[५], **'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः'**[६], **'भेदव्यपदेशाच्चान्यः'**[७] इत्यादि श्रौतस्मार्तसौत्रव्यवहारानुपपत्तेः ।

---

१. मुण्ड.२.२.५ २. श्वेताश्व.३.८
३. मुण्ड १.२.१० ४. कठो.५.५
५. पा.सू.२.२.२९ ६. भ.गी.१५.१५ ७. ब्र.सू.१.१.२१

'नानृषेयं वृणीते, नानुयाजेषु' इत्यादौ, **'सुडनपुंसकस्य'**[1] इत्यादौ नञः पर्युदासार्थत्वानाश्रयणीयत्वप्रसङ्गाच्च । न चेष्टापत्तिः, एकवाक्यताभङ्गप्रङ्गात् । अत्र नञः किं प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः, उत पर्युदासोऽर्थ इति संशयानुपपत्तेश्च । नञः प्रतिषेधमात्रार्थत्वेन कोट्यन्तराप्रसिद्धेः । भेदमात्रस्याप्रामाणिकत्वे जैमिनिना तद्विशेषकर्मभेदे शब्दान्तरादेः प्रमाणत्वेनानुपन्यासापत्तेश्च । दूष्यदूषणयोः, प्रमाणतदभासयोः, वेदबाह्यागमयोः, अन्नानन्नयोः, सुरापयसोः, मातृकलत्रयोश्च भेदाभावेन बहुविप्लवापाताच्च । नित्यानित्यवस्तुविवेकासम्भवेन तव श्रवणादावनधिकारा-पाताच्च ।

भेदस्य मायिकत्वशङ्का तन्निरासश्च

नहि वयं भेद एव नास्तीति ब्रूमः, किन्तु, बिम्बप्रतिबिम्बादि-भेदवन्मायिक इति । अतः सर्वाऽपि व्यवस्थोपपद्यत इति चेन्न, मायिकस्य कल्पितत्वेन व्यवस्थापकत्वासम्भवस्य, विम्बप्रतिबिम्बादि-भेदस्वाभाविकत्वस्य चोक्तत्वात् । मायिकस्यापि तस्य त्वदुक्तन्यायेन प्रतियोग्याद्यसम्भवेनासम्भवाच्च । भिन्नतया धर्मिप्रतियोगिज्ञान-साध्यत्वेन त्वदुक्तानवस्थापाताच्च । मायासामर्थ्यादनवस्थादि-ग्रस्तमपि न दूष्यत इति चेन्न, ईश्वरसामर्थ्यात् तथेत्यापातात् । अनुपपत्तिमात्रस्यादोषत्वापाताच्च । माययैव सर्वस्य व्यवस्थोपपत्तौ तत्तद्व्यवस्थासिद्ध्यर्थं व्यवस्थापकान्तराभ्युपगमप्रसङ्गाच्च । न च मायिकभेदस्य साक्षिप्रत्यक्षविषयतया नानवस्थेति वाच्यम् ।

---

१. पा.सू.१.१.४३

सत्यत्वपक्षेऽपि साम्यात् । जीवपरभेदस्य साक्षिवेद्यत्वेऽपि घटपटादि-भेदस्य त्वयाऽपि साक्षिवेद्यत्वस्यानभ्युपगमाच्च । अनन्यथासिद्धभेद-प्रतीतिरूपफलसिद्धौ अबाधितत्वकादाचित्कत्वयोर्निर्वाहाय विषय-तत्सामग्र्योः कल्प्यत्वेन विशिष्टतदनिर्वचनेऽपि दोषाभावाच्च ।

न च तदनिर्वचनमपि । तथाहि- अस्तु तावद्विभागः पृथक्त्वं वा भेदः । न च तयोर्धर्मिद्वयप्रत्यक्षाधीनप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षप्रमाणकत्वो-पपत्तिः । अनुमानस्य श्रुतेर्वा तत्प्रमाणत्वसम्भवात् । उक्तभेदस्य प्रमाणान्तरप्राप्ततया[१] भेदश्रुतेस्तत्र तात्पर्योपपत्तेश्च । वैलक्षण्यं वा भेदोऽस्तु । न च तस्यातिरिक्तभेदग्रहाधीनग्रहत्वेन भेदप्रतीतिव्यवहार-विषयत्वानुपपत्तिः । परस्परविरहरूपत्वे तद्व्याप्यत्वरूपविरुद्ध-धर्मवत्त्वरूपस्य वैलक्षण्यस्यातिरिक्तभेदनियतत्वेऽपि तद्ग्रहाधीनग्रहत्वे प्रमाणाभावात् । न गव्यश्वत्वाभावग्रहेऽश्वभेदग्रहोऽपि कारणम् । येन तथा स्यात् । वैलक्षण्यमेव भेद इति वदन्तं प्रति तस्य भेदग्रहाधीनग्रहत्वादित्युक्तेरेवायोगाच्च । न च भेदाभावे विरुद्ध-धर्मवत्त्वमपि न स्यादित्यावश्यकत्वात् तदतिरिक्त एव भेद इति वाच्यम् । आपाद्यापादकयोरभेदापातात् । प्रत्युत भेदग्रहस्य धर्मिप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानसाध्यत्वेन वैपरीत्यापत्तेश्च । नचाहमर्थातिरिक्तस्य जीवस्य ब्रह्मविलक्षणत्वे मानाभावः, अहमर्थस्यैव जीवतया तत्र किञ्चिज्ज्ञत्वादिग्राहकप्रत्यक्षादेरेव प्रमाणत्वात् । यथा चाहमर्थो नान्तःकरणविशिष्टस्तथोक्तमधस्तात् ।

१. 'प्रमाणान्तराप्रतया' इति मुद्रितपाठः ।

भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वमपि साधु

अन्योन्याभावो वा भेदोऽस्तु । न च तत्प्रतियोगिप्रमाणयोरसम्भवः, घटादेः प्रतियोगिनः, प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य च सत्त्वात् । न चाभेदविरोधित्वेन प्रतीयमानस्य भेदस्य घटादिप्रतियोगित्वानुपपत्तिः । पटः घटो नेति घटप्रतियोगिकत्वतदभेदविरोधित्वयोरुभयोरप्यनुभवेन तदुभयोपपत्तेः । घटः पट इति प्रतीताभेदस्यैव प्रतियोगित्वमनुभूयते, न घटस्येति चेन्न । भूतले घट इति प्रतीतौ संसर्गस्यैव संसर्गाभावप्रतियोगित्वापत्त्या घटादेस्तत्प्रतियोगित्वासिद्ध्यापातात् । 'नेह नाना' इति श्रुत्या प्रपञ्चमिथ्यात्वासिद्धिप्रसङ्गाच्च । यदि च संसर्गितयाऽऽरोप्यस्य घटादेरेव प्रतियोगित्वं, न संसर्गस्य, तर्ह्यभिन्नतयाऽऽरोप्यस्य घटस्यैव प्रतियोगित्वं, नाभेदस्येति समम् । अस्तु वा अभेद एव तत्प्रतियोगी, तथापि न नो हानिः, अभेदस्यापि घटस्वरूपत्वात् । नचैवं घटो घटाभिन्न इति तद्धर्मत्वानुभवविरोधः प्रमेयत्वं प्रमेयं, घटः प्रतियोगी घटात्यन्ताभावे घटो न, मिथ्यात्वं मिथ्येत्यादिवदुपपत्तेः । न च तदनुभवस्य स्वरूपमात्रं विषयः न तद्धर्मत्वमपीति वाच्यम् । अभेदानुभवेऽपि साम्यात् । नचैवं घटवति भूतले तद्भेदानुपपत्तिः, तस्य भेदविरोधित्वादिति वाच्यम् । नह्यन्योन्याभावस्याभेद[१]सामानाधिकरण्यं विरुद्धं, किन्तु तत्स्वरूपवृत्तित्वं, तथैवानुभवात् ।

---

१. अभेदस्वरूप - पा.

भेदस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याङ्गीकारे बाधकशङ्का, तत्र परिहारद्वयम्

नचैवं भेदस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽभावमर्यादातिलङ्घनप्रसङ्गः, तस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्वभावत्वादिति वाच्यम् । संयोगाभाववत् प्रागभावादिवत् त्वदभिमतप्रपञ्चमिथ्यात्वघटकाभाववच्च प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽप्यभावमर्यादानतिलङ्घनोपपत्तेः । न च प्रागभावादेरेकावच्छेदेन न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं, मिथ्यात्वघटकाभावस्यापि न स्वतुल्यसत्त्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । तथापि एकावच्छेदेन स्वतुल्यसत्त्वप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमेवाभावस्य स्वभाव इति नोक्तदोष इति वाच्यम् । लाघवेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव अभावस्वभावतया उक्तदोषानिस्तरात् । यदि च प्रतियोगिसमानाधिकरणेऽप्यभावत्वानुभवादेवं कल्प्यते, तदा प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः ।

यद्वा- अभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमात्रं न विरुद्धं, घटवत्यपि भूतले सम्बन्धान्तरेण तदभावानुभवात् । किन्तु आरोप्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, अन्योन्याभावे च तादात्म्यमेव आरोप्यसम्बन्ध इति न भेदस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । न च तादात्म्यं स्वरूपमेव, नातिरिक्तं, मानाभावात्, स्वरूपं च संसर्गः तस्यैवाऽरोप्यत्वादिति वाच्यम्, घटत्वस्यैव तादात्म्यरूपतया स्वरूपत्वासिद्धेः, ष्यञः प्रवृत्तिनिमित्तभावार्थकत्वाच्च । न च व्यक्तिभिन्नस्य घटत्वादेर्घटादितादात्म्यरूपत्वानुपपत्तिः, तद्भिन्नस्य तदात्मकत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम्,

तद्भिन्नस्य तत्स्वरूपापत्तिर्विरुद्धा, न तद्वृत्तिधर्मत्वमपि, तादात्म्यं च तद्वृत्तिधर्म इत्युक्तम् ।

न च घटत्वादिरूपतादात्म्यस्य संसर्गत्वे प्रमाणाभावः, भूतलं घट इत्यारोपे सत्यपि तस्य प्रकारतयाऽसंसर्गत्वादिति वाच्यम् । घटो रूपी[१] समवायवांश्चेत्यादाविव संसर्गस्यापि प्रकारत्वोपपत्तेः । एतेन तादात्म्यं भेदप्रतियोगीति चेदित्यादि, नह्यन्योन्याभावेऽन्य-प्रतियोगीत्यन्तं निरस्तं वेदितव्यम् । भेदे तादात्म्यप्रतियोगित्वस्य घटत्वाद्यतिरिक्ततादात्म्यस्य चानभ्युपगमात् ।

घटत्वात्यन्ताभाव एव भेद इति मतान्तरनिराकरणम्

यदपि घटत्वात्यन्ताभाव एव भेद इति मतान्तरमुपन्यस्य तत्र दूषणमुक्तं, तस्य घटाप्रतियोगिकत्वेन तद्भेदत्वानुपपत्तेः । तस्यैव स्वाभावानधिकरणघटभेदानाधारतया घटत्वाधारत्वप्रसङ्गाच्च । अभावस्येव भावस्यापि विरुद्धत्वेन स्वाभावानधिकरणत्वात् । न च विरुद्धयोरैकाधिकरण्यमेव विरुद्धम् । न त्वाधाराधेयत्वमिति वाच्यम् । अभावे तदभावस्यापि क्लृप्तत्वात् ।

किञ्च, अभावाधिकरणत्वयोग्यस्य भूतलस्य घटाधारतादशायां तदभावानाधारत्वं तदनधिकरणत्वयोग्यघटाधारत्वप्रयुक्तमेव । नचैवं घटे, घटो नास्तीति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । अभाव इव तद्बुद्धेराधारत्वांशेऽप्रमात्वात् । घटबुद्धिविषये घटत्वाधिकरणे तदभावविषयतया अभावान्तरविषयतया वा प्रतीत्युपपत्तेश्च । भूतले

---

१. रूपसमवायवांश्च - पा.

घटो नास्तीति बुद्धिस्तु बाधकाभावाद्धटाभावविषया । नचैवं तत्र घटसत्त्वप्रसङ्गः । घटाभावानधिकरणाभाव इव तत्रापि तदभावाभावेऽपि तदनधिकरणत्वोपपत्तेः । उभयाधिकरणत्वयोग्य एव अन्यतराभावेऽन्यतरविधिनियमात् । अपि च घटत्वमिह नास्ति, नायं घट इति प्रतीत्योरवैषम्यप्रसङ्गः ।

किञ्च घटत्वात्यन्ताभावः पटाधिकरणकोऽपि न पटधर्मिकघटतादात्म्यविरोधीति कथं तस्य तद्भेदत्वं स्यात् ? तदुभयनिरूपिताभेदविरोधिन एव तद्भेदत्वात् । तदभेदश्च तर्कितः परमते । अतो वृक्षस्याग्रत्वाभाव इव तदधिकरणाभेदेऽपि घटत्वाभावोऽप्युपपन्न इति न स भेदस्तर्किताभेदाविरोधीति ॥

तदपि न घटाप्रतियोगिकस्यापि घटत्वात्यन्ताभावस्य घटभेदप्रतीतिव्यवहारविषयत्वे दोषाभावात् । घटत्वात्यन्ताभाव एव घटभेदप्रतीतिविषय इति वदता तस्य घटप्रतियोगिकत्वानङ्गीकाराच्च । नचैवं घटे प्रतियोगित्वानुभवविरोधः । नहि घटमात्रे प्रतियोगित्वमनुभूयते । किन्तु घटत्वविशिष्टे । तथा च 'सविशेषणे हि' इति न्यायाद्धटत्वविषय एवानुभवोऽस्तु । अतिरिक्तभेदविषयत्वे गौरवात् । न च घटत्वस्यापि स्वाभावानधिकरणतया घटाभेदापत्तिः । घटभेदानधिकरणत्वस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । प्रतियोगितदभावयोरेकस्याभावेऽन्यस्य सत्वनियमेनाभावानधिकरणत्वासिद्धेः । नचात्यन्ताभावे उभयानधिकरणत्वमपि क्लृप्तमिति वाच्यम् । घटात्यन्ताभावे घटो नास्तीत्यबाधितप्रतीत्या स्वस्यापि स्वाधिकरणत्वेन तदसम्प्रतिपत्तेः । नचैवमात्माश्रयः सिद्धविषयत्वेनास्यादोषत्वात् ।

एतेनाभावाधिकरणत्वयोग्यभूतलस्य घटाधारतादशायां तदभावानाधारत्वं तदनधिकरणत्वयोग्यघटाधारत्वप्रयुक्तमेव । अन्यथा घटसत्त्वदशायामपि तत्र तदभावापत्तेः । तथाच कथमभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वमिति निरस्तम् । नह्यभावाधिकरणतायां भूतलत्वमवच्छेदकम् । तस्य प्रतियोगिमत्यपि सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । किन्तु प्रतियागिसंसर्गकालान्यकालीनत्वविशिष्टम् । एवञ्च घटाधारतादशायां अयोग्यत्वादेवास्य तदनाधारत्वोपपत्तौ न तदर्थं प्रतियोगिनस्तदनधिकरणत्वयोग्यत्वं स्वीकार्यम् । अस्तु वा भूतलत्वेनैव तदाधारत्वयोग्यता, तथापि न प्रतियोगिनः तदनधिकरणत्वयोग्यत्वं स्वीकार्यम् । न चैवं घटसत्त्वदशायामपि तदभावापत्तिः । योग्यतायाः कादाचित्कफलसम्बन्धेऽप्युपपत्त्या आपादकत्वाभावाधिकरणत्वयोग्यभूतलसम्बन्धेन प्रतियोगिनः तदधिकरणत्वयोग्यत्वापाताच्च । न च प्रतियोगिनः तदधिकरण-त्वयोग्यत्वमपि । घटे घटो नास्तीति अबाधितप्रतीत्या तदधिकरणत्वस्यैव सिद्धेः । न च घटस्य तदाधारत्वांशे भ्रमः घटाभावस्य स्वाधारत्वांश एवेति वाच्यम् । बाधकाभावाद् दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेश्च । भूतले घटो नास्तीत्यत्रापि भूतलस्य तदाधारत्वांशे भ्रमत्वापाताच्च । न च प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यान्योन्याभावे क्लृप्तत्वादिहापि तथेति वाच्यम् । तद्वदेव प्रतियोगिसादेश्याद्यापत्तेः ।

एतेन घटे घटो नास्तीति प्रतीतिः घटबुद्धिविषयघटत्वरूपाधिकरणे घटाभावविषयतया घटनिरूपितसम्बन्धाभावविषयत्वेनैवोपपत्तेः, अतो न प्रतियोगिनोऽभावाधिकरणत्वसिद्धिरिति निरस्तम् । भूतले घटो

नास्तीत्यत्रापि संसर्गाभावविषयत्वापाताच्च । बाधकाभावस्योभयत्र तुल्यत्वात् । एतेनोभयाधिकरणत्वयोग्य एवान्यतराभावेऽन्यतर-नियमविधिरित्यपास्तम् । प्रतियोगितदभावोभयनिषेधस्य व्याहतत्वेना-सम्भवात् । उभयाधिकरणत्वयोग्येत्यस्य गौरवेण व्यर्थत्वाच्च । एतेन प्रतियोगिसत्त्वं नाभावविरोधि, किन्तु निरूपकत्वमात्रं लाघवात् । प्रतियोगिवत् प्रतियोगितावच्छेदकमपि अभावनिरूपकमिति न तस्मिन्नभाववृत्तिस्सम्भावयितुं शक्यते । एवमभावसत्त्वमपि न प्रतियोगिसत्वविरोधि, किन्तु लाघवान्निरूप्यसत्त्वमात्रम् । अभाववदभावत्वमपि निरूप्यमेवेति नाभावे प्रतियोगिसत्वप्रसक्ति-रपीत्येतदपास्तम् । न हि प्रतियोगितावच्छेदकमेव अभावनिरूपकमिति नियमः । किन्तु फलीभूताभावज्ञाने प्रतियोगिदिशि यत्प्रकारतया भासते तत्सर्वम् । एवञ्च घटत्वं घटातिरिक्तवृत्तिद्रव्यत्वं च पृथुबुध्नोदराकारवत् पदार्थमात्रवृत्तीति भ्रमदशायां द्रव्यमिह नास्तीति प्रतीयमानघटाभावस्य भूतलादिवृत्तित्वाभावप्रसङ्गेन प्रतियोगिसत्त्वमेवाभावसत्त्वविरोधी-त्यकामेनापि स्वीकार्यमिति कथं प्रतियोगिनस्स्वाभावानाधारत्वम् ।

एतेन घटत्वाभाव एव घटभेदश्चेद् 'घटत्वमिह नास्ति', 'नायं घटः' इति प्रतीत्योरवैषम्यप्रसङ्ग इति निरस्तम् । नायं घटः घटपटयोरभेदो नास्तीति प्रतीत्योरवैषम्यप्रसङ्गेन तवापि भेदस्याभेदाभावरूपत्वं न स्यादिति साम्यात् । यदि च नायं घट इति प्रतीत्यनन्तरं अनयोरभेदो नास्तीति विवरणादवैषम्यमिष्टं, तदा भेदस्य घटत्वात्यन्ता-भावरूपत्वेऽपि तुल्यम् । अभेदस्य प्रतियोगिवृत्त्यसाधारणधर्मरूपतया तद्विवरणस्यैवैतद्विवरणरूपत्वात् ।

'भूतलं घटो न' इति प्रतीतेरन्योन्याभावविषयकत्वोपपादनम्

यदपि, किञ्च घटत्वाभावः घटाधिकरणेऽपीत्यादि तदपि न । अव्याप्यवृत्तित्वेन धर्मिग्राहकमानसिद्धयोः संयोगतदभावयोः स्वाश्रयाभेदाविरोधित्वेऽपि धर्मिग्राहकमानेन व्याप्यवृत्तितया सिद्धस्य घटत्वाभावस्य तर्कितघटपटाभेदविरोधित्वेनोक्तदोषाप्रसरात् । वस्तुतस्तु घटत्वाभावो न घटभेदः । 'अयं घटः' इति ज्ञानानन्तरं पटादौ 'नायं घटः' इति तद्भेदाननुभवप्रसङ्गात् । निष्प्रकारक-प्रतियोगिज्ञानस्याकारणत्वेन घटत्वाभावप्रतीत्यसम्भवादति ।

यदपि, किञ्च भूतलं घटो नेति धियस्समवायसम्बन्धेनाभावो विषयोऽस्तु इति कान्योन्याभावः । येन सम्बन्धेन यत्प्रतियोगी यत्र वर्तते तदतिरिक्तसम्बन्धारोप्यकतदभावस्यैव तद्भेदप्रतीति-विषयत्वादिति तदपि न । उक्ताभावस्य घटेऽपि सत्त्वेन भेदानुभवप्रसङ्गात् । नायं घटः, घटो नास्तीति विलक्षणप्रतीत्योरेक-संसर्गाभावविषयत्वासम्भवाच्च । न च तव भूतलघटसंसर्गवैरूप्येण विना नञर्थांशे कियतोऽपि वैलक्षण्यस्याभावात् । तदपि न स्यात् । उभयत्र भूतलस्य घटाभाववत्त्वं प्रतीयत इत्यभ्युपगमादिति वाच्यम् । अभेदसंसर्गस्योक्ततया वैलक्षण्योपपत्तेः । नञर्थेऽप्यभेद-विरोधित्वानुभवेन तद्वैलक्षण्येनापि प्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तेश्च । यथा चाभेदात्यन्ताभाव एव न भेदस्तथोक्तमधस्तात् ।

एतेन, नचान्योन्याभावत्वं प्रतीयत इति वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । इदमिदं नेति प्रतीत्यभावे अन्योन्याभावत्ववैशिष्ट्यस्याप्रतीतेः तस्य नञर्थत्वाभावात् । इदमिदं नेति प्रतीतिविषयस्य एतौ भिन्नावेतयोरभेदो

नास्तीति विवेचनात् । न च तयोरप्यन्योन्याभाववत्त्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । विभक्ताविति प्रतीतिवद् भिन्नाविति प्रतीतेरुभयाश्रितैक-भेदविषयत्वेन त्वदभिमताविषयत्वात् । किञ्च भेदप्रतीत्या विदारणरूपोऽभेदाभावो विषयीक्रियते । न त्वदभिमतघटाभावः । अतो नेदमिदमिति प्रतीतेस्तव मते वैलक्षण्यं न सिद्ध्यतीति परास्तम् । संसर्गनञर्थवैलक्षण्ययोरुक्तत्वात् । इदमिदं नेति प्रतीत्या अन्योन्याभाववत्त्वस्य विषयीकरणाच्च । न च तत्प्रतीतिविषय-स्यैतयोरभेदो नास्तीति विवेचनान्नान्योन्याभाववत्त्वं विषय इति वाच्यम् । बुद्ध्यारोहाय विवेचनस्य व्याप्यधर्मोपन्यासपरत्वात् । अन्यथा अनुभवसिद्धप्रतीतिवैलक्षण्यानिर्वाहात् । भिन्नाविति प्रतीत्याऽपि भेदसिद्धेश्च । न च विभक्ताविति प्रतीतिवदुभयाश्रितैक-भेदविषयतया न त्वदभिमतभेदविषयत्वं तस्या इति वाच्यम् । इदमस्माद्भिन्नमित्येकत्रापि पर्याप्यवृत्तितानुभवेनैकस्योभयाश्रितत्वा-सिद्धेः । परस्परप्रतियोगिकभेदस्यैव परस्परवृत्तित्वानुभवेन तथाविध-प्रतीत्युपपत्तेश्च । विभागादेरपि प्रत्येकं परिसमाप्ततया दृष्टान्ता-सम्प्रतिपत्तेश्च भेदस्य प्रतियोगिवृत्तित्वे स्वात्मविदारणप्रसङ्ग इव विभागादेरुभयवृत्तित्वे बाधकाभावाच्च ।

यदपि किञ्चेत्यादि तदपि न । अभेदविरोधित्वमात्रस्यानुभवेऽपि तदभावत्वासिद्धेः । न च विरोधित्वमेव प्रतियोगित्वं सम्बन्धान्तरारोप्यकाभावप्रतियोगिन्यसत्त्वात् । न चाऽरोप्यसम्बन्धेन विरोधित्वं तत्राप्यस्तीति वाच्यम् । अत्राप्यभेदस्यैवाऽरोप्यसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन घटस्यापि भेदविरोधित्वात् । किञ्चेदमिदं नेति

प्रतीतेरन्योन्याभाव एव विषयः । न चातिरिक्तान्योन्याभावो दुर्वचः । 'इदमिह न', 'इदमिदं न' इति प्रतीतिव्यवहारयोर्वैलक्षण्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन विषयवैलक्षण्यं विना तन्निर्वाहायोगेन तस्य इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवद् विशिष्य दुर्वचत्वेऽप्यभ्युपेयत्वात् ।

निर्वचनाभावस्य पुरुषाशक्तिप्रयुक्तत्वेन तस्य पुरुषदोषत्वेऽपि सर्वानुभवसिद्धार्थापलापासमर्थत्वात् । अन्यथा तत्तद्विशेषार्थिनां तत्तदनुभवानन्तरं निष्कम्पप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । निर्वचना-सामर्थ्येनार्थव्यतिरेकस्यानिश्चितत्वात् । न हि निर्वचनव्यतिरेकमात्रेण मिथ्यात्वासिद्धिः । ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । तस्यापि खण्डनयुक्त्या जगत्कारणत्वादिखण्डनमुखेन दुर्वचनत्वात् । न हि कस्यापि धर्मस्वरूपस्य खण्डनं धर्मखण्डनं विना सम्भवति । तटस्थलक्षणखण्डनसम्भवेऽपि स्वरूपलक्षणखण्डनाभावेन ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वे च ब्रह्मातिरिक्तस्यापि तन्न्यायेन प्रमाण-सिद्धसद्रूपत्वाद्युपपत्तेः ।

अन्योन्याभावत्वस्य अखण्डोपाधित्वसमर्थनम्

किञ्चान्योन्याभावत्वम् अभावमात्रे, अभावत्ववत्, भावमात्रे भावत्ववत् संसर्गाभावत्वप्रागभावत्वप्रध्वंसाभावत्ववच्चाखण्डोपाधिरेव । न च तत्र मानाभावः । भूतले घटो न, चत्वरे घटो नेत्याद्यनुगतप्रतीत्या घटाभावे अभावत्ववद् भूतले घटो न, स्तम्भादिर्घटो नेत्याद्यनुगत-प्रतीत्या अन्योन्याभावत्वशब्दितस्यानुगतस्य धर्मस्य सिद्धौ लाघवेन तस्याखण्डत्वसिद्ध्युपपत्तेः । घटपटादिषु पृथुबुध्नोदराकारत्वादि-

समनियतधर्मसत्त्वेऽपि घटत्वादिवद् अन्योन्याभावे समनियतधर्मान्तर-सत्त्वेऽप्यन्योन्याभावत्वस्याखण्डधर्मत्वानपायोपपत्तेः ।

न चैवमतिरिक्तजात्यनङ्गीकारप्रसङ्गः । अखण्डोपाधिनैव तत्र तत्र तत्तत्प्रतीतिव्यवहारोपपत्तेरिति वाच्यम् । अभावेष्वभावत्वरूपाखण्डधर्मस्वीकारेऽपि ब्राह्मण्यादिजातिवदन्योन्याभावेऽन्योन्याभावत्वरूपाखण्डधर्मस्वीकारेऽपि घटादौ घटत्वादिजातिसिद्ध्यवैकल्योपपत्तेः । न हि गुणकर्मादिकमखण्डमित्येतावता ब्राह्मण्यादिजात्यपलापो भवति । ततोऽस्तु एतावान् विशेषः । जातिवद् गुणकर्मणोरखण्डत्वेऽपि गुणकर्मणी अननुगते अनित्ये च, जातिपदार्थार्थस्त्वनुगतो नित्यश्चेति ।

किञ्च विलक्षणप्रतीतिव्यवहारयोः सत्त्वेऽपि यदि विषयभेदो न स्यादत्यन्ताभावेनैव तत्प्रतीतिव्यवहारनिर्वाहश्च क्रियते, तदा प्रौढप्रकाशयावत्तेजस्संसर्गाभावसमनियतोऽभावरूपोऽन्धकारपदार्थोऽपि तव न स्यात् । तत्प्रतीतिव्यवहारयोरपि तादृशाभावालम्बनत्वेन निर्वाहोपपत्तेः । अपि च प्रपञ्चमिथ्यात्ववादिनस्तव मिथ्यात्वशरीरघटकतया प्रविष्टेन ब्रह्मस्वरूपरूपेणेवाभावेन सर्वाभावप्रतीतिव्यवहारोपपत्तावनुपलब्धिप्रमाणका[१]तिरिक्तघटाद्यभावास्वीकारप्रसङ्गः । एकस्याप्यज्ञानस्य पृथुबुध्नोदराकाराऽतानवितानात्मकरूपव्यक्तिविशेषसम्बन्धेन घटोऽयं पटोऽयमित्यादिविलक्षणप्रतीतिव्यवहारविषयत्ववदेकस्यैव ब्रह्मस्वरूपरूपाभावस्य घटपटादिरूपप्रतियोगिविशेषसम्बन्धेन भूतले घटाभावश्चत्वरे घटाभावः भूतले पटो नास्ति,

---

१. प्रमाणा - पा.

चत्वरे पटाभावः, भूतले घटो न, भूतले पटो नेत्यादिविलक्षणप्रतीति-व्यवहारविषयत्वोपपत्तेश्च ।

अपिचैवं जडे त्वद्रीत्या क्लृप्तेन ज्ञानाभावेनैव चैतन्येऽपि नास्ति, प्रकाशते तत्र, इति विलक्षणप्रतीतिव्यवहारोपपत्तेः तत्र तदभावरूपाज्ञानस्वीकारोऽपि न स्यात् । न चैवं सादृश्यादि-रप्यखण्डधर्मः स्यात्, विलक्षणप्रतीतिव्यवहारानुसारादिति वाच्यम् । केतकगन्धसदृशः सर्वगन्ध इति अबाधितप्रतीतिव्यवहारनिर्वाहाय तस्याखण्डस्यावश्याङ्गीकार्यत्वेनेष्टापादनात् । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वादिरूपस्य तस्योपाधिरूपस्य सत्त्वेऽपि पृथुबुध्नोदराकारत्वेन घटत्वस्येव तेनाखण्डसादृश्यव्यक्त्यभ्युपगमेन तस्य तदभ्युपगमाविरोधित्वात् ।

एतेन, नेत्याकारप्रतीतेरभावत्वान्योन्याभावत्वरूपधर्मद्वय-वैशिष्ट्याविषयत्वेन तस्याभावविषयत्वे प्रमाणाभावाच्च । न हि तदभावत्वसाधकमिदमिदं नेति प्रतीतिव्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति । भेदान्योन्याभावशब्दयोः पर्यायत्वेन भेदबुद्धेरपि अखण्डविषयतया तदसाधकत्वादिति निरस्तम् । नेति नञ्मात्रजन्यप्रतीतेर-भावत्वमात्रवैशिष्ट्यावगाहित्वेऽपि भूतले घटो नेति प्रात्यक्षिकप्रतीतेः संसर्गाभावत्वविषयत्ववदिदमिदं नेति प्रात्यक्षिकप्रतीतेरन्योन्या-भावशब्दिताभाववृत्त्यखण्डधर्मविषयत्वसम्भवात् । न हि वयं नेति प्रतीतिमात्रस्याभावत्वान्योन्याभावत्वरूपधर्मद्वयवैशिष्ट्यविषयत्व-मभ्युपगच्छामः । येनानुभवानुसार्यस्मदभ्युपगमो न स्यात् । अन्यथा नेति प्रतीत्या प्रतीयमानस्याभावस्य संसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वं वा

न सिद्ध्येत् । तवाभावत्वस्येव संसर्गाभावत्वस्यात्यन्ताभावत्वस्य चाखण्डधर्मत्वाभावात् । अखण्डधर्मत्वेऽपि संसर्गाभावान्योन्याभाव-साधारणाभावत्वमात्रस्य नञ्शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्य तन्मात्र-प्रकारकप्रतीतिजनकत्वेन संसर्गाभावत्वात्यन्ताभावत्वान्योन्या-भावत्वप्रकारकप्रतीत्यजनकत्वेन त्वयाऽपि तत्सिद्धेः प्रत्यक्षबलेनैव स्वीकार्यत्वात् । न च संसर्गाभावत्वादिकमेव नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तम् । लाघवेनाभावत्वस्यैव तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । प्रतीतेरेकाकारत्वेऽपि न जानामीति प्रतीतेर्जडे ज्ञानाभावविषयत्ववच्चैतन्ये भावरूपाज्ञान-विषयत्ववद् याग इष्टसाधनमिति प्रतीतेरिष्टसाधनाभेदविषयत्ववद् इष्टसाधनत्वसंसर्गविषयत्ववच्च नेति प्रतीतेरप्यभावत्वसंसर्गाभावत्वा-न्योन्याभावत्वात्यन्ताभावत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यविषयत्वोपपत्तेश्च ।

इदमिदं नेति प्रतीतेरन्योन्याभावत्वविषयकत्वसमर्थनम्

किञ्च प्रतियोगिविशेषानुल्लेखिनी नेत्याकारकप्रतीतिरेवानुभव-पराहता । इदमिह, न इदमिदं नेति प्रतीत्योश्चैकाकारत्वमसिद्धमिति यत्किञ्चिदेतत् । भूतले घटो न, चत्वरे घटाभावो नेति प्रतीत्योर्नञर्थांशे एकाकारत्वेऽपि भावाभावोभयविषयत्ववदिदमिह न, इदमिदं नेति प्रतीत्योरपि नञर्थांशे एकाकारत्वेऽपि संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्व-विशिष्टाभावद्वयविषयत्वोपपत्तेश्च । नचेदमिदं नेति प्रतीतेर्भेदत्वा-न्योन्याभावत्वशब्दिताखण्डधर्मवैशिष्ट्यविषयत्वे तदाश्रयस्य सप्तमपदार्थत्वरूपाभावत्वसिद्धिरेव न स्यादिति वाच्यम् । 'अयं घटः' इति प्रत्यक्षे दोषाभावदशायां सत्त्वद्रव्यत्वपृथिवीत्ववत् इदमिदं नेति प्रत्यक्षे अन्योन्याभावत्वस्येव दोषाभावदशायां योग्यत्वेनाभावत्वरूपा-

खण्डधर्मभानोपपत्तेः । संसर्गाभावत्वादिकमेव नञ्पदप्रवृत्ति-निमित्तमित्यङ्गीकुर्वताऽपि नञ्पदवाचकत्वग्रहार्थं प्रत्यक्षत एव तदुपस्थितेरेवावश्यमभ्युपेयत्वाच्च । अन्योन्याभावः संसर्गाभावविशेष इति वदता त्वयाऽपि तदभावत्वसिद्धेः प्रत्यक्षेणोपगन्तव्यत्वाच्च । एवमिदमिदं नेति प्रतीत्या इदमिह नेति प्रतीतिविषयतो विलक्षणविषये सिद्धे तत्रैव भेदान्योन्याभावशब्दयोरनादिवृद्धव्यवहारेण तुल्यार्थत्व-प्रसिद्धेस्ताभ्यामपि तत्प्रतीतिजननोपपत्तेश्च । अन्योन्याभावशब्दस्य 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'[1] इतिवत् परिभाषात्वेऽपि भेदशब्दवत् तस्याभाव-विशेषप्रत्यायकत्वमप्रत्यूहमिति किमनुपपन्नम् ।

अतिरिक्तान्योन्योन्याभावाङ्गीकारे बाधकोपपादनम्

अपि चैवं प्रपञ्चनिवृत्तिः संसारापादकाविद्यानिवृत्तिश्चात्यन्ता-भावातिरिक्ता न सिद्ध्येत् प्रागभाववत् । न चेष्टापत्तिः, अत्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन निवृत्तेरपि तद्रूपत्वे श्रवणादिरूप-पुरुषप्रयत्नासाध्यत्वेन प्रपञ्चनिवृत्तेरविद्यानिवृत्तेश्चापुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । श्रवणाद्युपायानुसरणं च विफलं स्यात् । आद्यसमयसम्बन्धि-त्वेनात्यन्ताभावस्यैव पराभिमतप्रागभावकार्यकारित्ववत् तस्यैव चरमसमयसम्बन्धित्वेन पराभिमतध्वंसकार्यकारित्वोपपत्ते-रतिरिक्तध्वंसापरनामकपराभिमतनिवृत्तेरनभ्युपेयत्वात् । समयविशेष-संसर्गात्यन्ताभावेनैव प्रागभावप्रध्वंसाभावाङ्गीकारप्रयोजनसिद्धेः कृतमतिरिक्तप्रागभावप्रध्वंसाभावाङ्गीकारेणेति वदता त्वया तन्निर्वाहाय

१. पा.सू.१.४.३

काले आद्यसमयत्वचरमसमयत्वरूपाखण्डोपाध्योरवश्याभ्युपेयत्वाच्च । प्रागभावमनभ्युपगच्छता तदवच्छिन्नसमयत्वरूपस्य समयाद्यत्वस्यानभ्युपेयत्वात् ।

अपि चैवमतिरिक्तात्यन्ताभावोऽपि न स्यात् । नचैवमभावप्रतीतिव्यवहारानुपपत्तिः । आवश्यकसमयविशेषेणैव तदुपपत्तेः । समयविशेषे संसर्गत्ववत् फलबलेनाभावत्वस्यापि कल्पनोपपत्तेः । अपि चैवं समयविशेषेणैव प्रागभावस्यान्यथासिद्धौ तेनैव घटादिकार्यनिर्वाहोपपत्तेः दण्डादिरपि घटादिकारणं न स्यात् । तदन्वयव्यतिरेकयोस्तादृशकालविशेषे कारणतावच्छेदकग्रहोपयुक्तत्वेनान्यथासिद्धेः सुवचत्वात् । तस्यैकस्यैव कारणत्वाङ्गीकारे लाघवाच्च । वस्तुतस्त्वत्यन्ताभावस्यानादिनित्यत्वमभ्युपगच्छता त्वयाऽपि प्रागभावप्रध्वंसाभावाववश्यमङ्गीकार्यौ, ताभ्यां विना अनादिनित्यत्वस्यैव दुर्वचनत्वात् । अनादित्वं हि प्रागभावाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं च ध्वंसाप्रतियोगित्वमिति । किञ्चाऽद्यसमयेनैव प्रागभावकार्यनिर्वाहाद् अतिरिक्तप्रागभावो नाभ्युपेय इति न । तत्समयोत्पन्नानेकपदार्थानामेकत्वापत्तेः । सामग्रीभेदाभावात् । प्रागभावभेदस्यैव सामग्रीभेदप्रयोजकत्वात् ।

एवमेव, पाकघटितैकसामग्रीजन्यरूपरसगन्धरूपकार्यभेदोऽपि प्रागभावे प्रमाणम् । न हि तत्तत्प्रागभावभेदं विना सामग्रीभेदः सम्भवति । तदसम्भवे च कार्यभेद आकस्मिक एव स्यात् । न च तत्तद्रूपरसाद्यारम्भकसमानाधिकरणरूपरसादिध्वंस भेदात् तत्तत्सामग्रीभेदः सम्भवति इति वाच्यम् । पूर्वरूपादिनाशोत्तरं रूपाद्युत्पत्त्योः

पौर्वापर्ये प्रमाणाभावेन तन्नाशतदुत्पत्त्योर्यौगपद्ये सामग्रीभेदा-सिद्धेरित्यलम् । तस्मादत्यन्ताभाववत् प्रागभावप्रध्वंसाभावा-न्योन्याभावा अपि साधकसद्भावाद्बाधकाभावाच्चाकामेनापि स्वीकार्या इति सिद्धम् ।

किञ्च घटत्वपटत्वादिसामान्यमज्ञानातिरिक्तं न तच्चाज्ञानमेक-मेवेत्यभ्युपगच्छता कथं घटपटयोर्भेदोऽतिरिक्तो नाभ्युपेयः । न हि तेन विना घटः पटो नेति सर्वानुभवसिद्धप्रतीतिरुपपादयितुं शक्या । घटपटादिसाधारणस्याज्ञानस्य घटत्वपटत्वव्यपदेशभाजो घटमात्र-वृत्तित्वाभावेन तदत्यन्ताभावमादाय भेदप्रतीत्युपपादनासम्भवात् ।

अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्विरुद्धधर्मवत्त्वेन भेदसाधनम्

अपिचात्यन्ताभावान्योन्याभावयोः प्रतियोगिवृत्त्यवृत्तित्व-रूपासाधारणधर्माक्रान्तत्वेन भेदो दुर्निवारः । न च तत्र मानाभावः । घटे घटो नेत्यबाधितप्रतीतेर्घटो घटो नेत्यप्रतीतेश्च । नचैतावता तयोर्वैधर्म्यमेव सिद्ध्यति, नतु भेद इति वाच्यम् । भेदाभावे वैधर्म्यस्यैवानुपपत्तेः । इदमस्माद्भिन्नं तदवृत्तिधर्मवत्त्वादिति वैधर्म्येण भेदसाधनानुपपत्तेश्च । न हि तदेव साध्यं तदेव साधनमिति सम्भवति । अपि च घटत्वपटत्वादिधर्माणां घटपटाद्यसाधारणधर्मत्वं सर्वसम्प्रतिपन्नम् । तेषां तदसाधारणधर्मत्वं च तन्मात्रवृत्तित्वं, तच्च तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वरूपमेव । न हि तत् तदाश्रयभेदं विना सुनिरूपम् । न च घटत्वस्य घटासाधारणधर्मत्वं घटत्वात्यन्ता-भाववदवृत्तित्वमेव, अतो न भेद आवश्यक इति वाच्यम् । घटत्वात्यन्ताभावस्य घटत्वनिरूपणं विना निरूपयितुमशक्यत्वेना-

ऽत्माश्रयात् । न च घटत्वं घटत्वात्यन्ताभाववदवृत्तित्वव्यतिरेकेण निरूपयितुमशक्यम् । तस्मादत्यन्ताभावातिरिक्तोऽन्योन्याभावशब्दितो भेदः सर्वथा दुर्निवारः ।

अन्योन्याभावस्वरूपनिर्वचनम्

एतेन, न च प्रतियोग्यधिकरणवृत्त्यभावत्वमन्योन्याभावत्वं तत्प्रतीतिविषय इति वाच्यम् । घटादिनिष्ठभूतलादिभेदबुद्धेस्त-द्विषयत्वादित्यादि तर्हि तदत्यन्ताभावोऽपि तत्रास्त्येवेत्यन्तं, प्रत्यूढम् । तत्प्रतीतिविषयस्यासाधारणस्यानिरूपणात् । अत एव न च प्रतियोगिसमानाधिकरणभाववृत्त्यभावत्वव्याप्यधर्मोऽन्योन्याभाव-त्वमिति वाच्यम् । तस्यैवाखण्डस्य निरस्तत्वादित्यादि, तस्मान्न कथमपि तव प्रतीतिवैलक्षण्यमुपपद्यत इत्यन्तं प्रत्युक्तम् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वे प्रमाणस्योक्तत्वात् । कालादिभेदस्य कालादिवृत्तित्वे मानाभावेन प्रतियोग्यवृत्त्यभावत्वस्य तत्राप्यनपायात् । न हि कालः कालभिन्न इति प्रतीतिरस्ति । न चैवं तस्य जगदाधारता न स्यादिति वाच्यम् । तत्र प्रमाणाभावेन तदतिरिक्तजगदाधारत्वस्यैवोपगमात् । जगदाधारताप्रयोजक-सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यवृत्त्यभावत्वमन्योन्याभावत्वमिति विवक्षितत्वाद्वा नोक्तदोषावसरः ।

यत्तु घटाधिकरणे भूतलं घटो नेति प्रतीतेर्विलक्षणोऽभाव इत्ययुक्तम् । तस्या एव त्वन्मते घटाभाववद् भूतलमित्याकारतया अघटं भूतलमिति प्रतीतिवत् तत्रानुदयप्रसङ्गात् । प्रतियोगिवैलक्षण्यं विनाऽभावबुद्धेर्वैलक्षण्यायोगात् । ससम्बन्धिकपदार्थस्य सम्बन्धि-

भेदाभावे तदयोगात् । अत्यन्ताभावातिरिक्तप्रागभावादिरप्यन्योन्याभावतुल्य एवेति तन्न । घटवति भूतले भूतलं घटो नेति प्रतीतेर्घटाभाववद्भूतलमित्याकारत्वासिद्धेः । घटवति भूतलं घटो नेति प्रतीतेस्सर्वानुभवसिद्धत्वात् । घटवति घटरहितं भूतलमिति प्रतीत्यभावेऽपि घटवति भूतले घटभिन्नत्वप्रतीतेर्दुरपह्नवत्वात् । प्रतीतिवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तन्निर्वाहाय विषयवैलक्षण्यस्यावश्याङ्गीकर्तव्यत्वात् ।

यदपि ससम्बन्धिकपदार्थभेदस्य सम्बन्धिभेदनियतत्वात्, अभावस्यापि ससम्बन्धिकत्वेन सम्बन्धिभेदाभावे तद्भेद एव न स्यादिति, तदपि न । एकस्मिन्नेव विषये नानाज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात् । न हि ज्ञानं ससम्बन्धिकः पदार्थो नेत्यस्ति । न चैकस्मिन्, घटे नानाज्ञानानि न भवन्तीत्यस्ति, एकस्यैव घटस्य प्रागभावाद्यनेकाभावसत्त्वेन व्यभिचारात् । न हि प्रागभावादिः[1] ससम्बन्धिकपदार्थो नेत्यस्ति । न च प्रागभावादौ मानाभावः । श्रौतब्रह्मानाद्यनन्तत्वनिर्वाहाय तस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । एकपाकानन्तरभाव्येकघटसमवेतरूपरसादिकार्यभेदान्यथानुपपत्तेश्च । न च ब्रह्मणोऽनादित्वमनन्तत्वं च सकलकार्यापेक्षया पूर्वकालसम्बन्धित्वं सकलकार्याभावसमयवृत्तित्वमिति वाच्यम् । प्रागभावं विना काले पूर्वत्वस्यैव दुर्वचत्वात् । ध्वंसातिरिक्ताभावेनानन्तत्वनिर्वाहासम्भवाच्च । न च पूर्वत्वमनन्तत्वं चाखण्डो धर्मः । तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात् । नचैवं ससम्बन्धिकपदार्थभेद आकस्मिकः स्यादिति वाच्यम् । तस्य

१. रभावः - पा.

सम्बन्धितावच्छेदकभेदप्रयोज्यत्वात् । नचान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदौ न स्यात्, तस्य सम्बन्धितावच्छेदकभेदाभावादिति वाच्यम् । सम्बन्धितावच्छेदकभेदशब्देन प्रतियोगितावच्छेदकभेदशब्देन च प्रकृते आरोप्यसम्बन्धभेदस्यैव विवक्षितत्वात् । अत एवात्यन्ताभावा-न्योन्याभावप्रतीत्योः प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गारोपरूप-सामग्रीभेदाद् वैचित्र्यमिति वदन्ति ।

आरोपवैचित्र्यादभावधीवैचित्र्यशङ्कानिरासः

एतेन यत्त्वारोपवैचित्र्यात् तज्जन्याभावधीवैचित्र्यमिति तन्न । प्रमेयभेदं विना प्रत्यक्षानुमान[१]जन्याभावधीवद् वैलक्षण्यायोगात् । स्वतो भाववैचित्र्यं विना तस्य तज्जन्यत्वज्ञानासम्भवाच्च । अभावधीपूर्वं प्रतियोगिज्ञानादिघटिताभावधीसामग्र्यां सत्याम् आरोपसद्भावे प्रमाणाभावाच्च । प्रमेयवैलक्षण्यादृते अभावधीवैलक्षण्यासम्भवेन ततस्तदसिद्धेः दोषाभावेन आरोपासम्भवाच्च । जन्यारोपमात्रे दोषस्य हेतुत्वात् । अन्यथा तदप्रामाण्यस्य परतस्त्वानुपपत्तेः । नचेच्छैव दोषः, धर्मिज्ञानसाध्येच्छाया आरोपात् प्रागसम्भवाद्धर्मिज्ञानस्य च तवारोपरूपस्येच्छासाध्यत्वात् । अन्यवैशिष्ट्यज्ञानेच्छाया अन्यवैशिष्ट्यज्ञानाहेतुत्वात् । न च सामान्येन भूतले घटज्ञानमस्त्विति इच्छया आरोप इति वाच्यम् । उपस्थितदेशान्तरं विहायात्रैव तदारोपे तस्यानिमित्तत्वात् ।

किञ्चाप्रतियोगिनो घटत्वस्यारोपो न हेतुः । घटवति न च घटारोपः,

---

१. -नादि - पा.

अप्रसिद्धिप्रकारत्वाभ्यां घटत्वं न संसर्ग इत्युक्तम् । इष्टसाधनत्वज्ञानं विना आरोपेच्छाया अयोगाच्च । न चैवं क्वचिदप्याहार्यारोपो न स्यादिति वाच्यम् । 'मनो ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रानिमित्ततदभावस्येष्टत्वात् । प्रतारकवाक्यादेरैच्छिकसंसर्गज्ञानं विनापि सम्भवादिति निरस्तम् । इदमिह न, इदमिदं नेति चाक्षुषप्रत्यक्षप्रतीत्योरयं घटोऽयं च पट इति चाक्षुषप्रत्यक्षप्रतीत्योरिव सर्वानुभवसिद्धवैलक्षण्यस्य विषयवैचित्र्येणैवोपपादनीयत्वात् । अन्यथा घटपटविषयकतादृशप्रतीतिभ्यां घटपटयोर्भेदो न सिद्ध्येत् । कार्यवैचित्र्यस्य क्वचित्सामग्रीवैचित्र्यमात्रकल्पकत्वेन विषयवैचित्र्याकल्पकत्वेऽपि एकजातीयप्रत्यक्षवैचित्र्यस्य विषयवैचित्र्यकल्पकत्वानपायात् । तेन विना स्वात्मलाभासम्भवात् । विषयभेदस्यापि सामग्रीशरीरप्रविष्टत्वात् । स्वतोऽप्यभाववैलक्षण्यस्योक्तत्वाच्च । स्वतोऽपि प्रमेयवैलक्षण्यस्य प्रमाणप्रवृत्तिं विना दुर्ज्ञानत्वेनानन्यथासिद्धप्रतीतिवैचित्र्यस्यैव प्रमेयवैचित्र्यकल्पकत्वेनानुसरणीयत्वाच्च । उक्तरीत्या विषयवैलक्षण्यस्य सिद्धौ तद्विषयकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन आरोपविशेषजन्यत्वग्रहसम्भवाच्च ।

न च प्रतियोगिज्ञानादिघटिताभावधीसामग्र्यामारोपविशेषस्य प्रवेशे मानाभावः । भूतले घटो नेति प्रात्यक्षिकप्रतीतेस्तथाविधशाब्दप्रतीतेश्च विशेषाभावेन शाब्दनिषेधबुद्धेरिव प्रात्यक्षिकतद्बुद्धेरपि प्रसक्तिपूर्वकत्वावश्यम्भावेनाभावाधिकरणे प्रतियोग्यारोपस्यापि तत्प्रतीतिसामग्रीनिवेशोपपत्तेः । लाघवेन यद्विशेषयोरिति न्यायेन च प्रतियोग्युपरक्तनिषेधबुद्धित्वस्यैव तादृशारोपजन्यतावच्छेदकत्वाच्च । न

च भेदप्रतीतिस्थलेऽप्रतियोगिघटत्वारोपस्याकिञ्चित्करत्वात् प्रतियोगिनश्च तत्र विद्यमानत्वेनारोपासम्भवात् तद्धेतुत्वासम्भव इति वाच्यम् । घटत्वसम्बन्धेन घटस्यैवारोपाभ्युपगमेनोक्तदोषाभावात् । यथा च प्रकारस्यापि घटत्वस्य संसर्गत्वं तथोक्तमधस्तात् ।

न च दोषाभावादारोपासम्भवः । कारणत्वेनाऽरोपे सिद्धे तन्निर्वाहाय दोषस्यापि कल्प्यत्वात् । न हि जात्यैव कश्चिद्दोषोऽस्ति । क्वचित्कश्चिन्न दोष इत्यभ्युपगमात् । इच्छाया एव दोषत्वसम्भवाच्च । नचेच्छातः पूर्वं धर्मिज्ञानाद्यभावेन तदनुपपत्तिः । भूतलघटसंसर्गज्ञानरूपसामान्य-प्रत्यासत्त्या भाविज्ञानस्याप्युपस्थितिसम्भवेन तस्येष्टसाधनज्ञान-सम्भवेनेच्छासम्भवात् । न च तत्प्रणाड्यां मानाभावः, आरोपहेतुत्वस्यैव मानत्वात् । तवाप्यन्नादौ ब्रह्मदृष्ट्यभावप्रसङ्गाच्च । न च तत्र वाक्यजन्यस्यान्ने ब्रह्मत्वज्ञानस्य धर्मिणः सत्त्वेन तज्ज्ञानसम्भवाद् वैषम्यमिति वाच्यम् । तथापि तस्यारोपत्वनिर्वाहायेच्छादोषजन्यत्वस्याऽवश्यकत्वेनास्मदुक्तप्रणाड्या त्वयाऽप्यवश्यानुसरणीयत्वात् ।

यदपि, किञ्चास्य प्रतियोगिनः स्वतो न भेद इत्यादिना भेदस्य प्रतियोगिनः सकाशाद्भेदो न स्वयमेव, स्वावृत्तित्वाद्भेदो भिन्न इति प्रतीत्योरवैलक्षण्यापाताच्च । स्वस्यैव स्वं प्रति विशेषणत्व-विशेष्यत्वयोरयोगात् । भेदान्तरं चाधिकरणभेदमात्रानुपपन्नं प्रतियोगिभेदं तदवच्छेदकभेदं चाविनाभावभेदेऽतिप्रसङ्गात् । तथात्वे वा अबाधाविनिगमकाभ्यां पटेऽपि स स्यादिति एकस्यैकत्र भेदद्वयं स्यात् । एवं तृतीयोऽपि । अन्यथा द्वितीयस्य घटाद् भेदायोगात् ।

न च प्रथमस्येव द्वितीयवृत्तित्वसम्भवान्न तृतीयोऽङ्गीकार्य इति वाच्यम् । युगपत् स्वविशेषणं प्रति स्वस्य विशेषणत्वायोगात् । अन्यथैतौ प्रथमद्वितीयभेदौ घटाद् भिन्नाविति प्रतीत्ययोगात् । यदि च विशेषणत्वविशेष्यत्वयोर्विरोधेऽप्येकवृत्तित्वं तर्हि किमपराद्धं, श्रौतेन जीवब्रह्माभेदेन, अयमप्यबाधाविनिगमकाभ्यां प्रथमादिवत् पटादिवृत्तिः स्यादतश्चतुर्थादिरपि सकलवृत्तिः स्यादित्येकैकस्यानन्ता-प्रामाणिकभेदः एवं तेषामप्यन्योन्यं तथाभेदाद् धर्मिप्रतियोगिनोरपि । यदि च धर्मिभूतभेदस्वरूपस्यैव भेदप्रतियोगिकभेदबुद्धिविषयत्वं तदा तत्रैव क्लृप्तत्वात् सर्वत्र स्वरूपस्यैव भेदबुद्धिविषयत्वमस्तु, किमन्योन्याभावेन ।

भेदाङ्गीकारपक्षेऽनवस्थाशङ्का तत्परिहारश्च

नचान्योन्याभावस्वरूपस्यैव भेदधीगोचरत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वा-दस्याः कल्पनायाः कथं तदपलाप इति वाच्यम् । घटाद्भिन्नः पट इति प्रतीतिकाल एव घटपटयोर्भेदात् भेदानवगमे तं प्रति तयोर्विशेषण-विशेष्यभावेन प्रतीत्ययोगात् । स्वरूपमेव तद्भेदधीगोचरत्वेन क्लृप्तमिति स्वरूपस्य भेदधीगोचरत्वकल्पनाया अन्योन्याभावस्वरूपस्य भेदबुद्धिगोचरत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वासिद्धेः । अन्योन्याभाव-मनपेक्ष्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटादौ स्वरूपस्यैवाभावप्रतियोगिका-भावाभावेन भेदबुद्धिगोचरत्वेन क्लृप्तत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु भेदप्रतियोगिकभेदो न घटादिर्भेदनिरूपिताभेदविरोधिन एव भेदभेदधीगोचरत्वात् । घटादेश्च तदविरोधित्वात् । किन्तु तदभेदस्यात्यन्ताभाव एव भेदप्रतियोगिकभेदधीगोचरः । न च घटादिरेव

भेदाभेदात्यन्ताभावोऽस्त्विति वाच्यम् । भेदसमानाधिकरणघटादेर्भेदस्वरूपभूताभेदात्यन्ताभावत्वानुपपत्तेः । एवं घटपटभेदयोर्भेदाभावात् सर्वोऽपि भेद एक एव स्यादिति तदपि गन्धर्वनगरनिर्माणतुल्यम् । भेदधर्मिकभेदस्य भेदस्वरूपत्वात् । न च स्ववृत्तित्वं[1] दोषः । 'भेदो भिन्नः' इत्यबाधितानुभवेन स्वस्य स्ववृत्तिसम्भवात् । न चाभेदस्यासम्बन्धत्वं विशिष्टप्रतीतिबलादेव तस्य सम्बन्धत्वसिद्धेः । अन्यथा मेरुमन्दरयोः सम्बन्धादर्शनात् । भिन्नयोरपि सम्बन्धो न स्यात् । यदि च विशिष्टप्रतीतिस्थले सम्बन्धः स्वीक्रियते, तर्ह्यभेदस्थलेऽप्यस्तु । अविशेषात् । न च भेदः भेदो भिन्न इति प्रतीत्योरवैलक्षण्यापातः, भेदमात्रविषयत्वतद्वत्त्वविषयत्वाभ्यामेव वैलक्षण्योपपत्तेः । न च भेदो भिन्न इति प्रतीत्या अभेदत्वेन भेदत्वस्याविषयीकरणात् कथं अभेदस्य सम्बन्धत्वम् इति वाच्यम् । न हि भेदो भिन्न इति प्रतीत्या भेदस्य सम्बन्धत्वमभ्युपगच्छामः, किन्त्वतिरिक्तभेदाङ्गीकारे भेदानन्त्यमप्रामाणिकं स्यादिति । न चैकस्यैव विशेषणत्वविशेष्यत्वयोरयोगः । विशिष्टप्रतीतिबलेन प्रमेयत्वादिवत् तयोरुपपत्तेः । न च प्रमेयत्वादिकमपि नाना । मानाभावात् । ईश्वरप्रमाविषयत्वस्य एकत्वाच्च ।

अस्तु वा तत्र भेदान्तरम् । न चाधिकरणभेदमात्रात् तदुपपत्तिः[2] । घटाद्यभावस्य भूतलब्रह्मरूपाधिष्ठानरूपाधिकरणभेदेन भेदस्य त्वयाऽपि स्वीकारात् । प्रागभावादेरधिकरणभेदेनैव भेदाभ्युपगमाच्च । त्वयैव

१. स्वरूपत्वं - पा.

२. अनुपपत्तिः - पा.

ग्रन्थान्तरेऽधिकरणभेदेनाभावभेदेऽन्यस्यैव दृष्टान्तत्वोक्तेश्च । न चैवमबाधाविनिगमनाभ्यां तस्य पटादावपि सत्त्वेनैकस्यैकत्र भेदद्वयापत्तिः । प्रागभावादेर्भूतलाद्यवृत्तित्ववदुपपत्तेः । सामान्यप्रतीतेः किञ्चिद्विशेषविषयत्वोपपत्त्या आपादकत्वाभावाच्च । नचैवं तृतीयादेरपि आपत्त्या भेदानन्त्यप्रसङ्गः । प्रथमद्वितीययोः प्रमेयत्वाभिधेयत्ववत् परस्परवृत्तित्वसम्भवेन परस्परविशेषणविशेष्यत्वोपपत्त्या च तदप्रसङ्गात् । उभयत्र विशिष्टत्वात् । नचैवं विरुद्धयोरपि जीवपरयोरभेदापत्तिः । इह विशिष्टप्रतीतिवत् तत्राभेदबोधकस्य प्रमाणस्याभावात् । न च तत्वमस्यादि वाक्यमेव प्रमाणम् । तस्य भेदबुद्धिविरोधेनाभेदबोधकत्वायोगात् । प्रतिपादितश्चायमर्थः प्रागेव । एवञ्चैकस्य भेदद्वयमेवाङ्गीक्रियत इति न भेदानन्त्यम् ।

यदपि धर्मिभूतभेदस्वरूपस्यैव भेदबुद्धिविषयत्वमित्यादि तदपि न । अस्याः कल्पनाया अन्योन्याभावस्वरूपस्य भेदधर्मिकभेदप्रतीति-विषयत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वेनोपजीव्यविरोधित्वेन तदपलापासम्भवात् । न च 'घटाद्भिन्नः पटः' इति प्रतीतिकाल एव घटपटयोर्भेदाद् भेदानवगमे तं प्रति तयोर्विशेषणविशेष्यभावेन प्रतीत्ययोगाद् भेदप्रतियोगिक-भेदबुद्धेर्घटपटादिस्वरूपगोचरत्वं तत्रैव क्लृप्तमित्यस्याः कल्पनाया अन्योन्याभावसिद्ध्युत्तरकालीनत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । भेदप्रतीतिं प्रति धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदाद् भेदावगमस्य परस्पराश्रयेण कारणत्वस्या-सम्भवात् । न च विशेषणविशेष्यभावेन प्रतीत्यनुपपत्तिः । भेदानवगमेऽपि तत्तत्प्रातिस्विकरूपेणोपस्थितयोस्तथाभानोपपत्तेः । नचान्योन्याभाव-मनपेक्ष्याप्यत्यन्ताभावाद्भेदस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वं क्लृप्तमिति सर्वत्र

स्वरूपस्यैव भेदबुद्धिविषयत्वं युक्तमिति वाच्यम् । तत्रापि स्वरूपस्य भेदबुद्धिविषयत्वकल्पनस्याभावप्रतियोगिकाभावाभावेनेत्येवंरूप-बाधकोपस्थित्यधीनतया अन्योन्याभावज्ञानाधीनत्वानपायात् । क्वचित् बाधकबलात् स्वरूपस्य भेदबुद्धिविषयत्वेऽपि बाधकाभावस्थले तदपलापासम्भवाच्च । अन्यथा त्वदभिमतात्यन्ताभावोऽपि न सिद्ध्येत् । अत्यन्ताभावबुद्धेः प्रतियोगिस्वरूपविषयत्वस्य क्लृप्ततया सर्वत्र धर्मादिस्वरूपस्यैव विषयत्वसम्भवे किमत्यन्ताभावेनेति वक्तुं शक्यत्वात् । त्वदुक्तन्यायेन भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिकाल एव घटस्य तदभावत्वाज्ञाने अभावविरहात्मत्वरूपप्रतियोगित्वज्ञाना-सम्भवेन स्वरूपविषयत्वस्य क्लृप्ततया अत्यन्ताभावसिद्ध्युपजीव्यत्वा-सिद्धेश्च । अत्यन्ताभावमनपेक्ष्यैव भेदात्यन्ताभावबुद्धेः प्रतियोगिता-वच्छेदकारोप्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिस्वरूपविषयत्वस्य क्लृप्तत्वेन सर्वत्र स्वरूपस्यैव तद्बुद्धिविषयत्वसम्भवे किं संसर्गाभावेनेति वैपरीत्यापाताच्च ॥

यदपि वस्तुतस्तु भेदप्रतियोगिकभेदो न घटादिरित्यादि तदपि न । घटादेरेव तदभेदविरोधित्वात् । अन्यथा घटतत्प्रतियोगिक-भेदयोरभेदापातात् । नचैवं भेदस्य घटसामानाधिकरण्यं न स्यादिति वाच्यम् । न हि सहानवस्थानमेव विरोधः । किन्तु परस्परानात्मकत्वमपि । तच्च समानाधिकरणयोरप्यस्ति । इयांस्तु विशेषः । संसर्गाभावप्रतियोगिनोरुभयविधोऽपि विरोधोऽस्ति । भेदप्रतियोगिनोस्त्वेक एवेति । नचैवं घटपटयोरविरोधव्यवहारोच्छेद-प्रसङ्गः, सहानवस्थानलक्षणविरोधाभावस्य तदालम्बनत्वोपपत्तेः । न

हि कश्चिदपि तयोः परस्परात्मकत्वं व्यवहरति । यथा च तदभेदविरोध्यत्यन्ताभावो न तद्भेदबुद्धिगोचरः तथोक्तमधस्तात् । एतेन एवं घटपटभेदयोर्भेदाभावेनेत्येतदपास्तम् । तयोरेव परस्पर-भेदत्वस्योक्तरीत्योपपत्तेः ।

भेदधर्म्यादीनां दुर्निरूपत्वशङ्कानिरासः

यद्यप्यन्यैरुक्तम् । अपि चायं यत्र कुत्रास्तु न तावद् भिन्ने, आत्माश्रयात् । नाप्यभिन्ने व्याघातात् । अथ यत्र प्रतीयते तत्रास्तीति चेत् प्रतीतेः प्रतियोगिन्यपि सत्त्वेन तत्रापि तद्भेदापातात् । अथ यत्र प्रमीयते तर्हि प्रमात्वस्यार्थसत्त्वगर्भत्वेन यत्रास्ति तत्रास्त्वित्युक्तं स्यात् । कास्त्वीति प्रश्ने किमुत्तरम् ? किञ्चैवमपि प्रतियोगिन्यपि भेदापत्तिः । तत्रापि प्रतीयमानसम्बन्धस्याबाधेन प्रतीतेः प्रमात्वात् । न हि घटस्य तस्य वा स्वरूपं कश्चिद् बाधते । जायमानोऽपि वा बाधोऽप्रमा स्यात् । अबाधितस्वरूपे बाधकरत्वाद् अविनिगमो वा ।

ननु स्वरूपमात्रं न सम्बन्धः, येन प्रतियोगिन्यपि सा प्रमा स्यात् । किन्तु पटस्वरूपं, तच्च घटे नास्तीत्यप्रमेति चेन्न, कुड्यादौ भेदज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेः । न पटस्वरूपमेव सम्बन्धः । किन्तु कुड्यादिस्वरूपमपि, अतो नातिप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि भेदप्रमाविषयवैशिष्ट्यस्या-ननुगतपटादिस्वरूपत्वेन घटेऽपि यथाज्ञानं तस्याबाधोपपत्तेः । न हि प्रतियोगिनि भेदज्ञाने सम्बन्धत्वेन पटादिस्वरूपमेव भासत इति नियन्तुं शक्यम् । येन बाधः स्यात् । न च घटातिरिक्तस्वरूपं तत्संसर्गः अतिरेकस्योपलक्षणत्वे स एव दोषः । विशेषणत्वे च न स्वरूपमेव संसर्गः । घटेऽप्युक्तन्यायेन भेदप्रतीतेरबाधेन विशेषणस्य

व्यर्थत्वाच्च । नाप्यन्यः सम्बन्धः । तस्यापि नियताधिकरणसंसर्गस्य स्वरूपत्वे उक्तदोषानतिवृत्तेः । न च संसर्गस्य संसर्गो भेद एव । अतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । परस्पराश्रयेण नियम्यनियामकत्वायोगात् । यदि च तत्राप्यन्य एव संसर्गस्तदाऽनवस्थापत्तिः ।

ननु प्रथमादिभेदस्य द्वितीयादिभेद एव संसर्गः सम्भवतीति भेदानन्त्यपक्षे नैवं दोषः प्रसज्यत इति चेत् सर्वेषामनादित्वेन पूर्वापरीभावस्यासम्भवात् । नचैकस्य तदतिरिक्तभेदाः सर्वे संसर्ग इत्यदोष इति वाच्यम् । नियामकाभावात् । एकस्यापि भेदस्य भेद-संसर्गतयाऽननुभवेनानन्तभेदस्य भेदसंसर्गत्वस्यानुभवपराहतत्वात् ।

एतेन घटत्वात्यन्ताभावस्तद्विशिष्टो वा तदधिकरणभेदसंसर्ग इति निरस्तम् । घटत्वात्यन्ताभावस्याप्याश्रयः क इति पृष्टः, यदि घटभिन्न इति ब्रूयात् तदा परस्पराश्रयापत्तिः । यदि च घटत्वरहित इति तदा आत्माश्रयापत्तिरित्यादिदोषप्रसरादिति ॥

तदपि न । त्वदभिमताभेदेऽप्यस्य सर्वस्यापि साम्यात् । न द्वितीयः विरोधात् । अथ यत्र प्रतीयते अभेदप्रतीतेर्भिन्नेऽपि सत्त्वात् । अथ यत्र प्रमीयते तर्हि यत्रास्ति तत्रास्त्वित्यादेरपि सुवचत्वात् । यदि च स्वयोग्याधिकरणे वर्तते, योग्यता च प्रमितरूपा कार्येत्येति, तर्हि प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु, एवं स्वपक्षदोषाभावः परपक्षदूषणं ब्रह्मनिर्विशेषत्वं च किं तद्वति तदभाववति वेत्यादि विकल्प्य दूषणमूहनीयम् । एवंविधदूषणं स्वव्याघातकत्वादुपेक्ष्यं च । अस्तुवा[1]

१. 'स्वव्याघातकत्वात् । उपेक्ष्यं चास्तु वा' इति मुद्रितपाठः ।

स्वरूपमेव संसर्गः । न चातिप्रसङ्गः । फलोन्नेयस्य तस्य अनतिप्रसक्तफलेनैवानतिप्रसक्त्योपपत्तेः । फलानतिप्रसक्तिरपि कथमिति चेत्, अनुभवं पृच्छ नास्मान् । अतिरिक्तो वा संसर्गोऽस्तु । न च तस्यापि नियताधिकरणसंसर्गस्य अतिरिक्तत्वेनानवस्थापत्तिः । प्राथमिकभेदस्यैव तत्संसर्गत्वात् । न च परस्पराश्रयताया नियम्यनियामकभावानुपपत्तिः । अस्योत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वेन वनसिंहन्यायेनादोषत्वात् । एतेन यदि च तत्राप्यन्य एव संसर्गस्तदाऽनवस्थापत्तिरित्यन्तमपास्तम् ।

भेदपक्षे सम्बन्धादीनां प्रतिपादनम्

नन्वित्यादिरेतेनेत्यतः प्राक्तनग्रन्थस्त्वनभिमतपक्षदूषणत्वादेवोपेक्ष्यः । यदप्येतेनेत्यादिना घटत्वात्यन्ताभावस्य भेदसम्बन्धत्वे दूषणमुक्तं, तदप्यत एवापास्तम् । परस्पराश्रयस्य परिहृतत्वात् । न च घटस्वात्यन्ताभावस्य भेदसम्बन्धत्वेन भेदस्य तत्सम्बन्धत्वेन वाऽननुभवो दोषः । न हि घटत्वात्यन्ताभावत्वेन भेदत्वेनोपस्थितस्य भेदस्य तत्सम्बन्धत्वमुच्यते । किन्तु विशिष्टप्रतीतिनिर्वाहकत्वेन सिद्धे सम्बन्धेऽनवस्थापरिहाराय प्रमाणसिद्धयोस्तयोरेव परस्परसम्बन्धत्वं कल्प्यते । अतो नाननुभवो दोषः । यौक्तिकानुभवस्य सत्त्वात् ।

भेदज्ञानेऽन्योन्याश्रयपरिहारः

यदपि किञ्च तस्यैतस्माद् भेदसंशयव्यतिरेकनिश्चयदशायाम् अस्य ततो न भेदनिश्चय इति सर्वजनसिद्धमिति तस्यैतद्भेदनिश्चयोऽस्य ततो भेदनिश्चये कारणम् । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयो यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्य तद्धेतुत्वात् । एवं तस्यैतस्माद्भेदनिश्चयेऽप्यस्य ततो

भेदनिश्चयो हेतुरित्यन्योन्याश्रयः । न च घटधर्मिकभेदः परमते तत्प्रतियोगिको भवति, येन तस्य ग्राह्यतया तत्संशयादिरप्रतिबन्धकः स्यात् । अयं स न भवतीति ज्ञानस्य विशेष्यतया विशेषणतया वा तद्भेदविषयत्वायोगाच्च । तस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वात् । अयं स भवति न वेति संशयदशायां नियमेन स एतस्माद् भिन्न इति दर्शनेन प्रतिबन्धकत्वानुभवात् । न च प्रतियोगिनः धर्मितावच्छेदकाभावनिश्चय एव तद्धेतुरिति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् । मूलवृक्षे अग्रत्वाभाव-निश्चयेऽप्यग्रवृक्षे मूलवृक्षभिदानिश्चयेनाभेदभ्रमदशायां तस्मिन् सत्यपि तददर्शनात् । अभेदनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकत्वे च भेदसंशयस्यापि तथात्वात् । भेदज्ञानस्यापि हेतुत्वं वाच्यम् । तदत्यन्ताभावज्ञानमपि तदाश्रयभेदज्ञानं विना न सम्भवति । घटत्वादेस्तन्निरूपणं विनाऽनिरूपणात् । प्रतियोगितावच्छेदकस्यैतद्वृत्तित्वाभावनिश्चयादि-दशायां प्रतियोगिन्येव तद्धर्माभावानिश्चयाच्चेति ॥

तदपि न । एकस्य परस्माद्भेदज्ञानस्यापरस्मिन् स्वभेदज्ञानसामग्री-नियतत्वेन एकैकस्माद् भेदनिश्चये तस्यापि ततोऽन्यस्माद्भेदनिश्चय इति युगपदेवोभयनिश्चयेनान्योन्याश्रयानवकाशात् । एतावानस्तु विशेषः । यत्र धर्मिद्वयं प्रत्यक्षं तत्रोभयत्रापि तद्भेदज्ञानं लौकिकं यत्र त्वेकमयोग्यं विप्रकृष्टं वा तत्र त्वेकत्रालौकिकमिति । एकत्र भेदसंशये अपरभेदः संशयौचित्योपार्जित इति नापरभेदसंशयस्य नैकभेदनिश्चय-प्रतिबन्धकत्वम् । अतो न यत्संशयेत्यादिव्याप्तिबलादपि नैकभेद-निश्चयस्यापरभेदनिश्चयहेतुत्वम् । अतोऽपि नान्योन्याश्रयावकाशः । त्वदुक्तन्यायेनैकस्यापराभेदनिश्चये अपरस्मिन्नेतदभेदज्ञानस्य

कारणत्वापत्त्या स्वव्याघातप्रसङ्गाच्च । एतेनायं स न भवतीति ज्ञानस्य विशेष्यतया विशेषणतया वा तद्भेदविषयत्वायोगाच्च तस्येन्द्रिया-सन्निकर्षादिति निरस्तम् । तदंशेऽप्यलौकिकसन्निकर्षस्योक्तत्वात् । एतेनैव, न च घटधर्मिको भेदः परमते तत्प्रतियागिको भवति । येन तस्य ग्राह्यतया तत्संशयादिप्रतिबन्धकः स्यादिति अनभिमत-पक्षनिराकरणमप्यपास्तम् ।

यदपि अयं स न वेत्यादिना ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्व-मुपपादितं तदप्यत एवापास्तम् । ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि ग्राह्यनिश्चयस्य तन्निश्चयासाध्यतयाऽन्योन्याश्रयाप्रसरात् । नचैवं यत्संशयेत्यादिव्याप्तेस्तत्रैव व्यभिचारः । इष्टत्वात् । ग्राह्यातिरिक्तत्वेन विशेषणाद्वेत्यन्यत्र विस्तरः । एतेनैव, न च प्रतियोगिनीत्यादि-तद्धर्माभावानिश्चयाच्चेत्यन्तमपास्तम् । अनभ्युपगमात् । एतेन तस्मिन्नेतद्भेदविषयकग्राह्यातिरिक्तसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्निश्चयस्याहेतुत्वे व्याप्तिनिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुत्वं न स्यात् । प्रतिबन्धकीभूतव्याप्तिसंशयाद्यभावस्यैव हेतुत्वं स्यादित्यपास्तम् । व्याप्तिसंशयाद्यभावमात्रहेतुत्वे अगृहीतव्याप्तेरप्यनुमितिप्रसङ्गरूप-बाधकस्येवेह बाधकस्याभावेन तस्माद् एतद्भेदनिश्चयं प्रति तस्मिन्नेतद्भेदनिश्चयस्य हेतुत्वे प्रमाणाभावात् । वस्तुतस्तु न व्याप्तिसंशयोऽनुमितिप्रतिबन्धकः, [१]संशीत्यामनुमित्यभावस्य व्याप्ति-निश्चयाभावप्रयुक्तत्वोपपत्तेः । अत एव शाब्दपरामर्शानन्तरं प्रत्यक्षतो व्याप्तिव्यतिरेकनिश्चयेऽप्यनुमितेः व्याप्तिज्ञानविघटनस्य तत्रासम्भवात् ।

---

१. 'संशयानुमित्यभावस्य' इति मुद्रितः पाठः ।

किन्तु व्याप्तिनिश्चये प्रतिबन्धकः । तत्र व्याप्तिनिश्चयो न हेतुरिति नोक्तरूपा व्याप्तिः ।

यदपि प्रतिबन्धकसंशयादिस्थले निश्चयाभावस्यापि सत्त्वेन तस्यापि विनिगमकाभावेन प्रतिबन्धकत्वात् । निश्चयाभावरूपस्तस्मिन्नेतद्भेद-निश्चयोऽपि प्रतिबन्धकाभावतयैव हेतुरित्यन्योन्याश्रयो दुर्वार इति । तदपि न । प्रतिबन्धककालीनत्वमात्रेण न तस्य प्रतिबन्धकत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । किन्तु संशयाभावदशायां निश्चयाभावेन कार्याभावस्य प्रमाणसिद्धत्वे तस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम् । नचैतदस्ति ।

किञ्च प्रतिबन्धकसंशयादिस्थले निश्चयाभावस्यापि सत्त्वेनेत्ये-तदप्ययुक्तम् । तस्मिन्नेतद्भेदनिश्चयेऽपि तत्राप्रामाण्यशङ्काया-मप्येतस्मिन् तद्भेदनिश्चयाभावेन तत्र त्वदभिमतनिश्चयाभावस्याभावात् । न चाप्रामाण्यशङ्काशून्यनिश्चयाभाव एव प्रतिबन्धकः । स च तत्राप्यस्तीति वाच्यम् । लाघवेनाऽवश्यकत्वेन च संशयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः । यदपि एवं भेदनिरूपकप्रतियोगित्वादि-ज्ञानस्यापि भेदज्ञानाधीनतयाऽन्योन्याश्रयः । स्तम्भात् कुम्भस्य भेद इति प्रतियोगित्वादिविशिष्टस्तम्भादिनिरूप्यभेदप्रतीतेः स्तम्भादौ तत्प्रतियोगित्वज्ञानाधीनत्वादिति ।

तदपि न । भेदज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्यैव हेतुतया प्रतियोगित्वज्ञानस्याहेतुत्वात् । न च विशेषणज्ञानतया तस्यापि हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । न हि यद्यद्विशेषणतया भासते तस्य सर्वस्यापि ज्ञानं कारणम् । किन्तु यद्विशेषणज्ञानं विना यद्विशिष्टज्ञानं न भवति तद्विशेषणज्ञानमात्रं तत्र कारणम् । एवञ्च

अभावत्वप्रतियोगित्वयोरभाववृत्तिवेद्ययोर्ज्ञानं न कारणम् । किन्तु प्रतियोगिज्ञानमात्रम् । तद्विना प्रतियोगित्वादिवैशिष्ट्यबुद्धेरभावात् । एतेन प्रतियोगित्वांशे ज्ञानातिरिक्तसन्निकर्षाभावादपि परस्य तत्कारणमिति विधान्तरेणान्योन्याश्रयोक्तिरपि प्रत्युक्ता । प्रतियोगिज्ञानस्यैव तदंशेऽपि प्रत्यासत्तित्वोपपत्तेः । नचान्यज्ञानस्यान्यप्रत्यासत्तित्वेऽतिप्रसङ्गः, तद्विशिष्टज्ञानजनकत्वस्य नियामकत्वात् । यदपि प्रतियोगित्वज्ञानस्य कारणत्वे हेत्वन्तरमुक्तं धर्मिणः सकाशात् प्रतियोगिनो भेदाननुभवे प्रतियोगित्वाननुभवादिति, तदप्यत एवापास्तम् । भेदतत्प्रतियोगित्वयोरेकवृत्तिवेद्यत्वस्योपपादित्वात् ।

भेदज्ञानेऽनवस्थाशङ्कापरिहारः

यदपि, अपि च घटात् पटो भिन्न इत्यत्र मत्वर्थो भाति घटस्य भेद इत्यत्र षष्ठ्यर्थः, तदुभयज्ञानं[1] च सम्बन्धिनोर्भेदज्ञानाधीनं तदज्ञानदशायां नियमेन तदप्रतीतेः । न च वस्तुसद्भेदसत्तैवापेक्षिता, तदभावेऽपि तज्ज्ञानदशायां तत्प्रतीतेस्तत्सत्त्वेऽपि तदज्ञानदशायां यमजयोस्तदप्रतीतेश्च । न च यमजयोः सादृश्या[2]दभेदभ्रमात् सम्बन्धज्ञानाभावो न भेदाज्ञानादिति वाच्यम् । सत्यपि सादृश्ये भेदज्ञानदशायां सम्बन्धधीदर्शनात् । भेदाज्ञानमेव भ्रमादिप्रयोजकमिति दोषतयाऽपि तस्यैव वाच्यत्वात् । तत्र तदज्ञानातिरिक्तदोषकल्पनायां प्रमाणाभावात् । एवं विशेषणविशेष्यत्वज्ञानमपि तदधीनम् । अन्यथा विरुद्धयोर्ज्ञानासम्भवात् । तथा च भेदज्ञाने भेदज्ञानान्तरमपेक्षणीयमिति तद्भेदज्ञानाय तद्भेदज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थेति तदपि गलहस्तितम् ।

---

१. भानम् -पा. २. सादृश्यदोषात् - पा.

घटात्पटस्य भेद इति विशेष्यतया भेदप्रतीत्यनन्तरमेव पटो घटाद्भिन्न इति विशेषणतया प्रतीत्यभ्युपगमेन तत्र तत्सम्बन्धप्रतीतौ बाधकाभावात् । न च यत्र विशेष्यतया प्रतीयते तत्र तत्सम्बन्ध-ज्ञानस्यानवस्थादुस्थत्वापत्तिः । विशेषणविशेष्यभानसामग्र्या एव सम्बन्धभानसामग्रीत्वेन तत्र च भेदज्ञानस्य सामग्रीप्रवेशा-भावस्योपपादितया अनवस्थानवकाशात् । यत्र सम्बन्धित्वादिना सम्बन्धो भासते तत्रैव सम्बन्धि[१]ज्ञानस्य कारणत्वेन इह संसर्गमर्यादयैव तस्य भानेन इह भेदज्ञानहेतुत्वासिद्धेश्च । यत्र द्वयोः प्रतियोगित्वेन भानं तत्रैव सम्बन्धिद्वयज्ञानस्य कारणत्वं इह तु भेदस्य अनुयोगित्वेन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धेश्च । अत एव पुरुषज्ञानाभावेऽपि दण्डप्रकारकपुरुषविशेष्यकज्ञानं सर्वसिद्धमुपपद्यते ।

यदपि न च वस्तुसद्भेदसत्तैवापेक्षत इत्यादि तदपि न । यमजयोर्भेद-सम्बन्धाप्रतीतिं प्रति सादृश्यस्यैवाभेदभ्रमद्वारा तज्ज्ञानाभावप्रयोज-कत्वेन भेदाज्ञानस्य तत्प्रयोजकत्वासिद्धेः । न च सत्यपि सादृश्ये भेदज्ञानदशायामभेदभ्रमादर्शनात् तस्यैव प्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । भेदग्रहाभावे सत्यपि विसदृशयोरभेदभ्रमादर्शनेन सादृश्य-स्याप्यावश्यकत्वात् । न हि विसदृशयोः सर्वदा भेदग्रहेण भाव्यमिति नियमोऽस्ति । न वा अभेदग्रहेण । यदप्येवं विशेषणविशेष्यत्व-ज्ञानमित्यादि तदपि न । प्राथमिकसविकल्पकेऽपि गौरयमित्याद्याकारे विशेषणविशेष्यभावविषयत्वस्य त्वयाऽप्यङ्गीकारेण तस्य भेदज्ञानाधीनत्वासिद्धेः । एतेन क्लृप्तकारणा[२]भावे तु कार्ये स्वप्नरथादीव

---

१. सम्बन्ध - पा. २. णत्वा. - पा.

मायिकमेवेति निरस्तम् । एवमपि यत्र कारणं क्लृप्तं तस्यामायिकत्वोपपत्तेः । त्वदुक्तन्यायेन कारणकल्पनस्य क्वाप्यसम्भवापातेन क्लृप्तकारणाभाव इत्यादिवाचोयुक्तेरयुक्तत्वाच्च ।

भेदस्य धर्मिस्वरूपतानिरूपणम्

वस्तुतस्तु स्वरूपमेव भेदो नान्योऽभावः । प्रमाणाभावात् । न च 'घटः पटो न भवति' इत्यादिबुद्धिः प्रमाणम् । अत्र हि घटस्य पटात्मकताविरोधी नञर्थः प्रतीयते । तच्च स्वरूपमेव । अन्यथा तस्य पटात्मकतापत्तेः । त्वदभिमतान्योन्याभावस्यापि तत्सम्बन्धासिद्धेश्च । अतिरिक्तभेदमङ्गीकुर्वताऽपि प्रतियोग्यादितो भेदस्य स्वरूपरूपत्वाङ्गीकाराच्च । न चैवं घटात् पटो भिन्न इति धर्मधर्मिभावेन प्रतीत्यनुपपत्तिः । भेदाभावेऽपि तत्प्रतिनिधेर्विशेषस्य विद्यमानत्वेन तदुपपत्तेः । तदुक्तं-

'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः । विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः' इति । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । न चैवं संसर्गाभावोऽपि न सिद्ध्येत् । आवश्यकभूतलादिनैव तत्प्रतीतिव्यवहारोपपत्तेः । अभावाधिकरणभूतलादेरेव प्रतियोगिविरोधित्वात् । त्वदभिमतसंसर्गाभावस्यापि नियताधिकरणसम्बन्धासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति वाच्यम् । अस्माभिः प्रामाणिकपदार्थमात्रस्यात्यन्ताभावानभ्युपगमात् । न चैवमपि असत एवात्यन्ताभावोऽधिकरणात्मा किं न स्यादिति वाच्यम् । अतीतानागतवर्तमानानन्तपदार्थानामभावत्वकल्पनापेक्षया एकस्यैवाङ्गीकारे लाघवात् । न चैवमपि प्रागभावादेरधिकरणात्मकत्वप्रसङ्गः । कार्योत्पत्त्यनन्तरं ध्वंसात्

पूर्वमपि यथापूर्वमधिकरणस्य सत्त्वेन प्राग् ध्वंसाभावप्रतीतिप्रसङ्गात् । न चैवं भेदस्याधिकरणात्मकत्वे कश्चिदतिप्रसङ्गोऽस्ति । त्वयैव भेदबुद्धेरन्ते स्वरूपविषयत्वाङ्गीकाराच्च । अस्मन्मते त्वत्यन्ताभावस्यापि प्रामाणिकत्वेन तस्यात्यन्ताभावो नास्त्येवेति न तद्बुद्धेः प्रतियोगिस्वरूपविषयत्वप्रसक्तिः । एतेन स्वरूपभेदपक्षोऽपि न युक्तः । भेदस्य विशेषणविशेष्यतयैव प्रतीतेः, तत्र च दोषस्योक्तत्वादिति निरस्तम् ।

यदपि, अपिचाभेदविरोधिपदार्थ एव भेदपदात् प्रतीयते । न च घटादिस्वरूपं भेदः, पटादिमात्रात्मकतदभेदविरोधी तस्य तदुभयसामानाधिकरण्यधर्मधर्मिभावसत्त्वात् । न च परस्य घटपटादिनिरूपितोऽन्यो भेदोऽस्ति । सप्रतियोगिकभेदस्य निष्प्रतियोगिकस्वरूपत्वानुपपत्तेः, घटभेदयोर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेश्चेति । तदपि न । भेदपदात् पटाद्यभेदविरोधित्वेन घटादिस्वरूपस्यैव प्रतीतेः । न च तदुभयसामानाधिकरण्यादिदर्शनाद्विरोधानुपपत्तिः । सामानाधिकरण्येऽपि परस्परानात्मकत्वलक्षणविरोधस्य सत्त्वेनादोषत्वात् ।

भेदप्रतीतिव्यवहारविषयोपपादनम्

यद्वा, अभेदनिषेध एव भेदप्रतीतिव्यवहारगोचरोऽस्तु, भेदपदात् प्रतीतेः । स चाभेदो न पटादिमात्रात्मक इत्यदोषः । नचैवं तस्याप्रामाणिकत्वेन तन्निषेधरूपभेदस्याप्यप्रामाणिकत्वापत्तिः । रूप्यस्य द्वैतस्यात्यन्तासतश्चाप्रामाणिकत्वेन बाधगोचरस्य रूप्याभावस्याद्वैतस्यासद्वैलक्षण्यस्य चाप्रामाणिकत्वापातात् । न च

निष्प्रतियोगिकस्य स्वरूपस्य सत्प्रतियोगिक[१]त्वानुपपत्तिः । त्वयाऽपि ब्रह्मणः प्रपञ्चाभावत्वाङ्गीकारेण स्वव्याघातकत्वात् । यदि चाद्वैतश्रुतिबलात् प्रपञ्चाभावस्य ब्रह्मरूपत्वमभ्युपगम्यते, तर्हि प्रतीतिबलादुदाहृतस्मृतिबलाच्च प्रतीतस्य भेदस्यानवस्थापरिहाराय स्वरूपत्वमस्तु, दृश्यते चैकस्यैव[२] देवदत्तादेर्देवदत्तत्वादिना ज्ञाने तु जनकाद्यनपेक्षत्वं[३] पुत्रत्वादिना ज्ञाने तु तदपेक्षत्वं चेति प्रतीति-बलादुदाहृतस्मृत्यादिबलाच्च तदपेक्ष्यत्वञ्चेति यत्किञ्चिदेतत् । तस्माद् भेदस्वरूपस्य सुनिरूपत्वाद् जीवेश्वरादिभेदः सत्य एव ।

यदपि स्वमते भेदप्रतीतिविषयोपपादनम् — अभेदनिषेध एव भेदः, इदमिदं नेति प्रतीतावभेदाविरोधित्वेनैव तदनुभवात् । स चाभेदाधिष्ठानभूतसद्रूपं चैतन्यमेव घटपटयोरिदं [४]'सदित्यनुवृत्त-सदाकारप्रतीतेः' 'आत्मैवेदं सर्वम्'[५] इति सदात्मन एव सर्वप्रपञ्चस्वरूपत्वावगमाच्च । न च सदिदमित्यादौ सत्तैव प्रतीयते, न सद्रूपं चैतन्यमिति वाच्यम् । **'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'**[६] इत्यादिश्रुत्या असम्भावितबाधतया च प्रतिपन्नचैतन्यस्वरूपसद्व्यति-रिक्तसत्तायां प्रमाणाभावात् । तस्य च घटाद्युपादानतया श्रुतिसिद्धत्वेन

१. भेद - पा.

२. 'चैकस्यैवं' इति मुद्रितपाठः ।

३. 'जनकाद्यपेक्षत्वम्' इति मुद्रितपाठः ।

४. सदित्यनुवृत्तसदाकारणप्रतीतेः' इति मुद्रितपाठः ।

५. छा.उ. ७.२५.२

६. छा.उ.६.२.१

घटाद्यनुगतायास्तत्र तद्बुद्धिविषयत्वोक्तेश्चेति । तदपि न । इदमिदं नेति निषेध्यत्वेन प्रतिपन्नाभेदस्य वास्तवात्मस्वरूपत्वायोगात् । न चात एव निषेधस्य मायिकत्वमिति वाच्यम् । तस्याः कल्पनाया अभेदस्याऽत्मस्वरूपत्वसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् ।

न च सदिदमिति प्रत्यक्षेणेदं सर्वमित्यादिश्रुत्या च तत्सिद्धिः, औपनिषदस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षविषयत्वासम्भवात् । श्रुतेश्च तदधीनत्वाद्यर्थत्वेनोपपत्त्या त्वदभिमताभेदपरत्वासिद्धेश्च । प्रत्यक्षस्य सत्ताविषयत्वेनाप्युपपत्तेश्च ।

न च चैतन्यातिरिक्तसत्तायां प्रमाणाभावः, सदिदमित्यादिबुद्धेरेव तत्प्रमाणत्वात् । नचास्याः सत्स्वरूपब्रह्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न सत्तासाधकत्वमिति वाच्यम् । **'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'**[१] इत्यादिरेव सत्पदशक्तिग्रहणाय सत्त्वग्राहिप्रत्यक्षसापेक्षत्वेन तया प्रत्यक्षविषयसमर्पणायोगात् । वैपरीत्यस्यैव न्याय्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु तव ब्रह्म सद्रूपमपि न स्यात् । सत्त्वरहितत्वात् । न च सत्त्ववत् तद्रहितस्यापि सद्रूपत्वमविरुद्धमिति वाच्यम् । 'सत्ता सति' इत्यादि प्रतीतेस्सत्त्वस्यापि स्ववृत्तित्वेन सत्त्वरहितत्वासिद्धेः । त्वन्मते सत्त्वादिशब्दानां नैरर्थक्यप्रसङ्गाच्च, भावप्रत्ययार्थस्य बाधितत्वात् । न च प्रकृत्यर्थ एव भावप्रत्ययस्याप्यर्थः । सर्वथा निरर्थकप्रत्ययस्य काप्यव्युत्पन्नत्वात् । 'दाराः' इत्यादौ बहुवचनस्य क्वचिदर्थोऽस्त्येव । एतेन अत एव सत्त्वविशिष्टमेव सदित्यपास्तम् । सत्त्वस्य. तद्भेदे असत्त्वापत्तेरिति परास्तम् । सत्त्वस्यापि स्ववृत्तित्वस्योक्तत्वात् ।

१. छा.उ.६.२.१

उपसंहारः

एतेन, एवं च घटपटादिनिरूपिताभेदात्यन्ताभावो अविद्यया क्लृप्तो घटपटाश्रितो घटः पटो न भवतीति प्रतीयते । जीवपरयोरिव बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव च स एव घटात् पटो भिन्न इत्यपि प्रतीयते । उभयाश्रितविभाग इवेदमस्माद्विभक्तमितीति निरस्तम् । विभागस्यापि प्रत्येकपरिसमाप्ततया उभयाश्रितत्वे मानाभावात् । न च विभक्ताविति प्रतीतिरेव मानमिति वाच्यम् । प्रत्येकपरिसमाप्तपरस्परनिरूपितत्व-भागद्वयविषयत्वेनापि तदुपपत्तेः । दूरदेशवर्तिपदार्थद्वयवृत्ति-विभागस्योभयाश्रितत्वे तद्वृत्तिरूपादेरतथात्वप्रसङ्गाच्च । तथाच भेदोऽपि परस्परनिरूपितः परस्परवृत्तिभिन्न एव । एवं च यत्संशयेत्यादिनोक्तदोषास्त्वन्मतेऽपि प्रसज्जेरन् । एतेन एवं सति यत्संशयेत्यादिदोषोऽपि नावतरति, ग्राह्यसंशयातिरिक्तभेदसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति निरस्तम् । उभयाश्रितैकभेदस्य निरस्तत्वात् । यदपि भेदश्चास्माकं साक्षिभास्य इति न तत्र प्रतियोगित्वादिज्ञानापेक्षा धर्मिप्रतियोगिस्वरूपस्य तत्स्वरूपत्वाच्च नातिप्रसङ्ग इति, तदपि न । अज्ञातघटादिपदार्थस्य घटादिभेदप्रतीत्यदर्शनेन साक्षिणो भेदविषयत्वेऽपि प्रतियोगित्वादिज्ञानस्य सहकारितया अवश्य-वाच्यत्वेनोक्तदोषानतिवृत्तेः । प्रतियोगित्वादेर्धर्म्यादिस्वरूपत्वेऽपि त्वदुक्तन्यायेन भेदनिरूपकत्वादिना रूपेण ज्ञेयत्वेन त्वदुक्तदोषानतिवृत्तेश्चेति सर्वमनवद्यम् ।

तस्मान्नाहमसंसारीत्येवमादिप्रमाणतः ।
जीवेभ्योऽत्यन्तभिन्नोऽयं नृसिंहः स्वस्तिदोऽस्तु नः ॥ १ ॥

आस्तामन्यप्रमाणत्वं भेदे सर्वस्य वस्तुनः ।
भेदं विदूषयन्नेव भवान् भेदस्य साधकः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुणा विरचिते भेदविद्याविलासे भेदस्वरूपसमर्थनं नाम चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

॥ श्रीहरिः ॐ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

*****

एतद्ग्रन्थोदाहृतप्रमाणवचनसङ्ग्रहः

प्रमाणवचनम्		पृ.सं.
अ		
अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः	(श्वेताश्व.५.८)	२५
अथ येऽन्यथाऽतो विदुः	(बृ.उ.१.४.१०)	४९,५३,५५
अथ योऽन्यां देवताम्	(बृ.उ.१.४.१०)	४९
अथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा	(बृ.उ.४.३.३३)	५६
अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजते	(बृ.उ.४.३.३३)	५६
अथात आत्मादेशः	(छा.उ.७.२५.२)	३३
अथातोऽहङ्कारादेशः	(छा.उ.७.२५.१)	३३
अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति	(मुण्ड.उ.३.१.१)	४५
अनृतेन हि प्रत्यूढाः	(छा.उ.८.३.२)	१८
अन्या वाचो विमुञ्चथ	(मुण्ड.२.२.५)	५४,६४
अपाणिपादः	(श्वेताश्वे.३.१९)	५१
अस्य महिमानमिति वीतशोकः	(श्वेताश्व.४.७)	५७
अहं ब्रह्मास्मि	(बृ.उ.१.४.१०)	६०
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते	(भ.गी.३.२७)	५२
अहमात्मा गुडाकेश	(भ.गी.१०.२०)	३२
आ		
आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्..	(अग्नि.पु.अ.३७६.१३)	४१
आचार्यवान् पुरुषो वेद	(छा.उ.६.१४.२	१७, २०
आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्	(ऐत.१.१)	६१
आत्मैवेदं सर्वम्	(छा.७.२५.२)	४९,१०१
आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः	(छा.उ.७.२६.२)	५६

इ

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ (कठो.५.५) ६४
इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निमाहुः (ऋ.सं.१.१६४.४३) २६
इन्द्रो मायाभिः (बृ.उ.२.५.१५) २६

उ

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः (भ.गी.१५.१५) ६४
उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति (तैत्ति.२.७) ४८
उपोऽधिके च (पा.सू.१.४.८७) ५६

ए

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते ... (कठो.५.९) २९
एको देवः (श्वेताश्व.६.११) ४१

औ

औपनिषदः पुरुषः (ब्र.सू.भा.उदा.श्रुतिः) ११

क

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् (अ.को.१.५.८) ६
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् (मुण्ड.१.१.३) ५२,५३
कामः सङ्कल्पः (बृ.उ.१.५.३) ४,७
कार्योपाधिरयं जीवः (त्रि.म.ना.४.८) २६,२७

च

चार्थे द्वन्द्वः (पा.सू.२.२.२९) ६४
चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः (कैव.१८) ३२

ज

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः (श्वेताश्वतर.४.५) ६२

जीवेशावाभासेन करोति नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् - ९ २८

जीवो ब्रह्म विशुद्धा चित् न्यायरत्नावल्यामुल्लिखिताद्वैतकारिका -पृ.३७४ २७

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् (श्वेताश्व.४.७) ५७

त

तज्जलानिति शान्त उपासीत (महाना.९.२) ५४

ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः (मु.उ.३.१.८) १२

तत्त्वमसि (छा.उ.६.८.७) २,४६

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् (तै.उ.२.६) ६१

तद्यथाऽणुनश्चक्षुषः प्रकाशो व्याप्त एवमेवास्य पुरुषस्य
प्रकाशो व्याप्तो ह्यणुर्ह्येष पुरुषः (ब्र.सू.भा.उदा.शाण्डिल्यश्रुतिः-२.४.९) २५

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति (मुण्ड.३.१.१) ५३,५५

तान् यज्ञस्य मायया (तै.ब्रा.३.१०.२,महाना.१३.१९९) २९

त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं भजाम्यहम् हरिवरद. (अध्या.५१,श्लो.५७) ३२

द

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या (कठ.उ.३.१२) ११

देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्त (मां.उ.२.१) ३१

द्वा सुपर्णा (मुण्ड.उ.३.१.१) ५१

द्वितीयाद्वै भयं भवति (बृ.उ.१.४.२) ६१

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये (त्रि.ता.४.१७) ५४

न

न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् (तै.ब्रा.३.१०.२,महाना.१३.१९९) २९

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (गुह्यका.६७) ५१
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा (भ.गी.४.१४) २९
न स वेद यथा पशुः (बृ.उ.१.४.१०) ४९
न साधुना कर्मणा भूयान् नो वाऽसाधुना कनीयान् (कौ.त.३.९) २९
नान्यः पन्थाः (श्वेताश्व.३.८) ६४
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः (मुण्ड १.२.१०) ६४
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ३६,४०
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा (बृ.उ.३.७.२३) ५०,५१
नारायणं महाज्ञेयं (महाना.९.३) ५४
नास्त्यकृतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्(मुण्ड.१.२.१२) ५४
नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुः (भ.गी.२.१४) २४
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको (कठो.५.१३)(श्वेताश्व. ६.१३) ४३,६२
नीहारेण प्रावृता जल्प्या च (ऋ.सं.१०.८२.७) १७,२१

प

पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् (रघुवंशं २.१९) २८
परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते (मुण्ड.३.२.८) ५९
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् (मुण्ड.३.२.८) ५५

ब

बुद्धेर्गुणेनाऽत्मगुणेन चैवमाराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः (श्वेताश्व.५.८) २५
ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै.उ.२.१) ५५
ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति (मुण्ड.३.२.९) ५५
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येति (बृह.४.४.६) ५५
ब्रह्मैवेदम् (छा.उ.१.१४.१) ५४

भ

भेदव्यपदेशाच्चान्यः (ब्र.सू.१.१.२१) ६४

म

मनसैवानुद्रष्टव्यम् (बृ.उ.४.४.१९) ११

ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसञ्ज्ञिताः .... ।
(ब्राह्म.पु.३०.६३,म.भा.शान्ति.प.३५२.१८३) ४१

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च .... (भ.गी.१३.६) ६

माययाऽपहृतज्ञानाः (भ.गी.७.१५) २१

य

य आत्मनि तिष्ठन् (बृ.उ.३.७.३) ५१

य इह नानेव पश्यति (कठ.४.१०) ४९

यः सर्वज्ञः सर्ववित् (मुण्ड.१.१.९) ४६

यजमानः प्रस्तरः ('कृष्णयजुर्वेदः-का.-१,प्रपाठकः,७-अनुवाकः) ५९

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' (मुण्ड.३.१.३) ५९

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं
प्रतिष्ठां विन्दते (तैत्ति.२.७) ४९

यथा ह्ययम् (.........) २६

यन्मनसा न मनुते (के.उ.१.६) ११

यस्मात्परं नापरस्ति (श्वेताश्व.३.९) ५१

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् (भ.गी.१५.१९) ४८

'यो वेद' (तै.उ.२.१) ६०

व

वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते । (कृष्णामृतमहार्णव-श्लो.१२५) ५०

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ५३

विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि (तै.उ.२.५) ५३

विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति (भ.गी.११.४०) ५४

श

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते (ब्र.सू.१.२.५) ५१

श्रोतव्यो मन्तव्यः (बृ.उ.२.४.५) १७, २०

ष

'षडस्माकमनादयः' (न्यायरत्नावल्यामुल्लिखिताद्वैतकारिका -पृ.३७४) २७

स

स इदं सर्वं भवति (बृ.उ.१.४.१०) ६०

स एवेदं सर्वं (छा.उ.७.२५.१) ४९

स तत्र पर्येति (छा.उ.८.१२.३) ३१,५८

सदा पश्यन्ति सूरयः (कठ.३.९) ६२

सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् (छा.६.२.१) ६१,१०१

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् (ब्र.सू.१.२.८) ३०

स यो हवै तत्परमम् (रुद्रहृ.५२) ५५

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः (भ.गी.११.४०) ५४

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ...। (भ.गी.१३.१४) ५१

सहयुक्तेऽप्रधाने (पा.सू.२.३.१९) ५७,५८

सुडनपुंसकस्य (पा.सू.१.१.४३) ६५

सुषुप्तिकाले सकले विलीने मनः सर्वैर्ध्यानैस्सहाप्येति २७

सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै.उ.२.१) ३१,५७

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च (श्वेता.६.८) ३१

क्ष

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि (भ.गी.१३.३) ५७

क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च (विष्णु.स.नाम.श्लो.२) ५६

*****

स्वाध्यायान्मा प्रमदः
स्वः
भूः
ॐ
भुवः
पूर्णप्रज्ञसंशोधनट्रस्ट्